

جمله‌شناسی قرآن

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

چهارده قرن از روزگاری که آیات قرآن به مردم جهان عرضه می‌شد می‌گذرد و چهارده قرن است که این کتاب خواننده و زیر ذره‌بین‌های نقد و تحقیق گذارده می‌شود. چه از ناحیه دشمن و دوست و چه از جهت لفظ و مقصود؛ از دیدگاه‌های ادبی، فقهی، تاریخی، عرفانی، فلسفی، علمی، اجتماعی، و غیره ...

دشمنان منکر وحی، قصدشان تخطئه کردن و محو بوده است. مسلمان‌ها برای استنباط احکام یا برای معرفت و ایمان، به بحث و بررسی می‌پرداخته‌اند. مؤمنین مخلص نیز چون عاشق شیفته که می‌خواهد روز و شب نظاره‌گر چهره زیبا و قامت رعناي دلدادۀ خود بودۀ، ذکر و فکرش، وصف لب و دیده و صورت و سیرت او باشد، با دادن آهنگ و با زیر و زبر کردن الفاظ و معانی قرآن جویای لذت و ثواب می‌شوند. در حقیقت خود قرآن است که دعوت به خواندن و تکرار کرده است و با طعنه‌ی «^۱ خواننده را وادار به تعمق می‌نماید. به علاوه، وجود هزاران مشکل و معما و جلوه‌ی تناقض‌ها و اختلافات در برابر داعیۀ»

«^۲ موافق و مخالف را پیوسته به غور بیشتر در آیات می‌کشاند.

به این ترتیب قرآن با تشویق قرائت و مطالعه خود، از ابتدا به وجود آورنده یا توسعه دهنده یک سلسله علوم قرآنی و غیر قرآنی گردیده است. مانند قرائت و تجوید، خط و کتابت، صرف و نحو، فصاحت و دلالت، تاریخ و حدیث، کلام و تفسیر، ملل و نحل و امثال آنها. علاوه بر آن قرآن با توجه وسیع و توسل صریح به آثار طبیعت، تأکیدهای شعاروار به تعقل و تفکر در آفاق و انفس و بالاخره منع هر گونه پیروی بی‌شناخت^۳، مسلمان‌ها را از روزهای نخستین به باز کردن گوش و چشم و دل، به

۱. نساء (۴) / ۸۲ و محمد (۴۷) / ۲۴ : چرا در قرآن تدبر نمی‌کنند؟ ...

۲. نساء (۴) / ۸۲ : ... اگر از جانب غیر خدا می‌بود، در آن ناهمگونی فراوان می‌یافتند.

۳. اسراء (۱۷) / ۳۶ :

از آنچه بدان علم و آگاهی نداری پیروی مکن، که چشم و گوش و دل هر یک در مورد آن مسئول است.

جمع آوری معلومات و معارف زمان به تکمیل و اکتشافات تازه برای تأسیس علوم وسیع اسلامی رهبری کرده است.

یکی دو قرن است که بر دشمن و دوست، گروه سومی به نام مستشرق و محقق اضافه شده، رفته رفته روح بی طرفی و حقیقت جوئی جای خرده گیری و تعصب را می گیرد. مطالعات عمیق شایان تقدیر غربی ها روی کتاب و آئین ما و تنوع رشته های تحقیق آنها در عین آنکه موجب سربلندی و مزید ایمانمان می گردد سرافکنندگی نیز می آورد و انسان را به یاد پیش گوئی های آخرالزمان می اندازد که عجم بر عرب تعلیم قرآن خواهد داد.

در هر حال ، همان طور که هر علم و اکتشاف و اصول تازه که پیدا می شود ، قرآن را بر آنها عرضه می کنند از بسیاری از علوم و فنون جدید نیز برای بررسی یا رد و تأیید قرآن ، استفاده به عمل می آید. مثل قانون تکامل، بیوشیمی، هیئت، قانون احتمالات، کامپیوتر و غیره.

در این کتاب مختصر که جزوه اش باید نامید ، دو نمونه از تبعات نوظهور روی قرآن تقدیم خوانندگان می گردد، دو مقاله ای که نه به قصد تخطئه تدوین شده است نه برای تجلیل و تبلیغ ، بلکه با نظر تحقیق.

یکی تجدید چاپ ترجمه ای است که آقای احمد آرام در سال ۱۳۴۸ در مجله «معارف اسلامی» از فصل چهارم کتاب موسوم به «خدا و انسان» نوشته توشیهو کو ایزوتسو خاورشناس ژاپنی استاد دانشگاه معروف ماک گیل کانادا کرده اند. دیگری تحقیق بدیعی است تحت عنوان «جمله شناسی قرآن» با اصالت ایرانی آن.

اولی با استفاده از علم semantic یا دلالت الفاظ بر معانی روی «کلمات کلیدی» قرآن مانند آیات هدایت، عبادت و غیره بحث نموده ، مفهوم جدیدی به نام «میدان معنی شناختن» پیش می کشد و نظریاتی اعلام می نماید.

دومی پس از تعریف «جمله شناسی» و تعمیم دادن آن به متون مختلف فارسی و فرانسه و عربی، این سبک تحقیق را اختصاصاً و تفصیلاً در باره قرآن- که خود را پذیرنده ی خوبی برای آن نشان می دهد- به کار برده ، استنتاج های ارزنده ای می نماید و «والله اعلم» گویان ، خواننده را به تعجب و به تفکر تازه ای می اندازد...

بخش اول

جمله‌شناسی عمومی قرآن

۱- جمله‌سنجی ابتدای گفتار

- ۱- مقصود از جمله‌شناسی مطالعه جمله‌بندی گفتار یک سخنران یا متن یک نوشته است.
- ۲- چنانچه خواسته باشیم از اصطلاح معادلی در زبان‌های خارجی ترجمه کرده باشیم می‌توانیم «*phraséologie*» بگوئیم.
- ۳- مانند ژئولوژی، پسیکولوژی و اژیتولوژی که زمین‌شناسی، روانشناسی و مصرشناسی ترجمه شده است.
- ۴- در حالی که در فن سبک‌شناسی روی کلیه جهات لفظ، آهنگ، معنی و تعبیرهای ادبی کلام یک شاعر یا صاحب اثر بررسی می‌شود، توجه ما در جمله‌شناسی صرفاً روی تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها می‌رود.
- ۵- در حقیقت جمله‌بندی را مطالعه می‌نمائیم و اسم آن را می‌بایستی «جمله‌بندی شناسی» گذارده باشیم.
- ۶- یا شاید اصطلاح مناسب‌تر «جمله‌سنجی» (*phrasco - metrie*) بوده باشد.
- ۷- در هر حال، چون این کار را در سوره‌های قرآنی انجام داده و نتایجی از کلمه‌شماری آیات گرفتیم، اصطلاح فوق را به‌طور عام طرح می‌نمائیم و جمله‌شناسی می‌تواند برای خود، فن خاص یا علمی بشود.
- ۸- در بیست سی سال اخیر، یک رشته تحقیق یا دانش تازه‌ای به نام *content Analysis* در بعضی از دانشگاه‌های امریکا مورد توجه واقع شده است که محتوای کلام و ارتباطها و اصطلاحات به کار رفته را بررسی می‌نماید.

۹- در این فن که می‌توان آن را «بیان‌شناسی» ترجمه کرد بیشتر توجه روی مقاصد یا استعمال تعبیرهای معینی می‌رود و البته دامنه وسیعی دارد ولی عنایت به تعداد کلمات نمی‌شود.

۱۰- «جمله‌سنجی» ساده‌ترین و سهل‌ترین مطالعه روی یک متن یا سخنرانی بوده زحمتی جز شمارش کلمات به کار رفته در جمله‌ها ندارد.

۱۱- پس از آن می‌توان تعداد کلمات را در جدولی ثبت نموده نتیجه را به صورت منحنی نمایش داد.

مثلاً در مطالبی که از آغاز گفتار تا اینجا خواندید و شامل ۱۱ جمله بود؛

جمله اول از ۱۵ کلمه ^۱ تشکیل شده است که	$\frac{1}{11}$	مجموعه	یا	۹/۱٪	متن است
" دوم نیز از ۱۵ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" سوم از ۱۲ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" چهارم " ۳۴ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" پنجم " ۱۶ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" ششم " ۷ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" هفتم " ۳۵ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" هشتم " ۳۷ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" نهم " ۲۹ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" دهم " ۲۰ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" یازدهم " ۱۸ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"

حال اگر در یک دستگاه ترسیمی مختصات دکارتی^۲، محور طول‌ها را بر حسب تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها، تقسیم‌بندی نمائیم و درصد تعداد جمله‌های دارای آن مقدار کلمات را در محور عرض‌ها بیریم، نمایش هندسی مطالب فوق، یا «جمله‌نگار» به صورت منحنی شکل ۱ در می‌آید.

۱. در شمارش کلمات واو عطف و حروف رابط مانند: از، را، که و غیره را کلمات مستقل به حساب آورده‌ایم ولی های جمع، ب متصل یا واو عطف متصل که به صورت ضمه خوانده شود، جزو کلمه اصلی گرفته‌ایم. البته ممکن بود به طور قرار دادی به نحو دیگری عمل می‌کردیم. یا به جای کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها، اجزاء صدا دار یا سیلاب‌ها (Syllables) را می‌شمردیم. ولی ما، کلمه‌شماری را به جهاتی مناسب‌تر دیدیم.

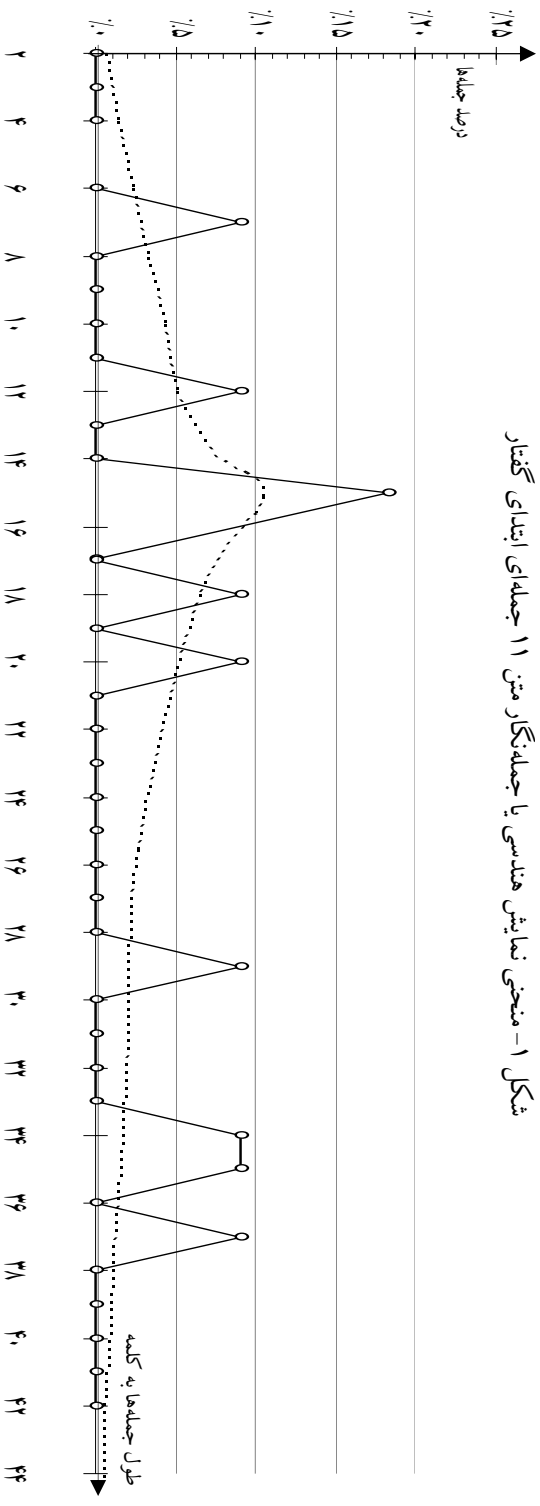
۲. Systeme de coordonnee carthesienne.

جدول حاصل از کلمه‌شماری جمله‌های ابتدای گفتار

طول جمله‌ها	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰				۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰
شماره جمله‌ها		۶					۳			۱	۲	۵	۱۱	۱۰					۹					۴	۷		۸			
تعداد جمله‌ها		۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱			
تعداد کلمات		۰	۷	۰	۰	۰	۱۲	۰	۰	۳۰	۱۶	۰	۱۸	۰	۲۰	۰	۰	۰	۲۹	۰	۰	۰	۰	۳۴	۳۵	۰	۳۷			
درصد جمله‌ها			۹/۱	۰	۰	۰	۹/۱																							

تعداد جمله‌ها ۱۱ = $۲۳۸ \div ۲۱/۹۴$ ، طول متوسط ۲۳۸ ، تعداد کلمات ۲۳۸

شکل ۱- منحنی نمایش هندسی یا جمله‌نگار متن ۱۱ جمله‌ای ابتدای گفتار

منحنی فوق از نقاط پراکنده‌ای تشکیل شده است که منظره‌ی ^{۶۶}تَنک دارد ولی چنانچه متن انتخابی مفصل‌تر می‌بود و کلمه‌شماری روی تعداد کثیری از جمله‌ها می‌رفت، منحنی پرت‌تر و معنی‌دارتر در می‌آمد و به عبارت دیگر، بهتر شکل می‌گرفت. منحنی منظم معادلی که رسم کرده‌ایم، معرف حالت نهایی احتمالی جمله‌نگار می‌باشد.

۲- جمله‌سنجی دیباچه گلستان سعدی

به‌طور نمونه دیباچه معروف گلستان را که از بهترین آثار نثر فارسی است انتخاب نموده ابتدا جمله‌ها را شماره‌گذاری می‌کنیم و سپس به کلمه‌شماری و تنظیم جدول و بالاخره ترسیم جمله‌نگار می‌پردازیم^۱:

۱- منت خدای را عَزَّ و جَلَّ که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.

۲- هر نفسی که فرو می‌رود ممد حیات است و چون بر می‌آید مفرح ذات.

۳- پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکری واجب.

۴- از دست و زبان که بر آید کز عهده شکرش به در آید

۲

۵-

۶- بنده همان به که ز تقصیر خویش عذر به درگاه خدا آورد

۷- ورنه سزاوار خداوندیش کس نتواند که به جا آورد

۸- باران رحمت بی حسابش همه جا رسیده.

۹- و خوان نعمت بی دریغش همه جا کشیده.

۱۰- پرده ناموس بندگان، به گناه فاحش ندرد و وظیفه روزی به خطای منکر، بُرد.

۱۱- ای کریمی که از خزانه غیب گبر و ترسا وظیفه خور داری

۱۲- دوستان را کجا کنی محروم تو که با دشمنان نظر داری

۱۳- فراش باد صبا را گفته تا فرش زمردین بگستراند.

۱۴- و دایه ابر بهاری را فرموده تا بنات نبات در مهد زمین پیوردد.

۱۵- درختان را به خلعت نوروزی، قبای سبز ورق در بر گرفته

۱۶- و اطفال شاخ را به قدوم موسم ربیع، کلاه شکوفه بر سر نهاده.

۱. تکرار دیباچه اگر چه طولانی خواهد بود ولی لذت آن، زحمت را جبران می‌کند.

۲. سیاه (۳۴) / ۱۳: ... ای خاندان آل داود، در عمل سپاسگزار باشید؛ ولی اندکی از بندگان من سپاسگزارند.

- ۱۷- عصاره نائی به قدرت او شهد فائق شده.
- ۱۸- و تخم خرمائی به تربیتش نخل باسق گشته.
- ۱۹- ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کاراند
- ۲۰- تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری
- ۲۱- همه از بهر تو سرگشته و فرمانبردار
- ۲۲- شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبیری.
- ۲۳- در خیر است از سرور کائنات و فخر موجودات و رحمت عالمیان و صفوت آدمیان و تتممه دور زمان ، محمد مصطفی ، صلی الله علیه و سلم .
- ۲۴-
- ۲۵-
- ۲۶- چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیبان.
- ۲۷- چه باک از موج بحر آن را که دارد نوح کشتیبان.
- ۲۸-
- ۲۹-
- ۳۰-
- ۳۱-
- ۳۲- هر گه که یکی از بندگان گنه کار پریشان روزگار ، دست انابت به امید اجابت ، به درگاه حق جَلَّ و عَلا بردارد.
- ۳۳- ایزد تعالی در او نظر کند ، بازش بخواند.
- ۳۴- باز اعراض کند ، دیگر بارش به تضرع و زاری بخواند.
- ۳۵- حق سبحانه و تعالی فرماید.
- ۳۶-
- ۳۷- دعوتش اجابت کردم و امیدش بر آوردم.
- ۳۸- که از بسیاری دعا و زاری بنده همی شرم دارم.
- ۳۹- کرم بین و لطف خداوندگار
- ۴۰- گنه بنده کرده است و او شرمسار
- ۴۱- عاکفان کعبه جمالش به تقصیر عبادت معترف که

- ۴۲- واصفان حلیه جمالش ، به تحیر منسوب که
۴۳- گر کسی وصف او ز من پرسد
۴۴- بی دل از بی نشان چه گوید باز
۴۵- عاشقان کشتگان معشوق اند
۴۶- بر نیاید ز کشتگان آواز .
۴۷- یکی از صاحب‌دلان سر به جیب مراقبت فرو برده بود و در بحر مکاشفت
مشتغرق شده.
۴۸- آنکه که از این معاملت باز آمد یکی از یاران به طریق انبساط گفت از این
بستان که بودی ما را چه تحفه کرامت کردی.
۴۹- گفت به خاطر داشتم که چون به درخت گل رسم دامنی پرکنم هدیه اصحاب را.
۵۰- چون رسیدم بوی گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت.
۵۱- ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
۵۲- کان سوخته را جان شد و آواز نیامد
۵۳- این مدعیان در طلبش بی خبرانند
۵۴- آن را که خبر شد خبری باز نیامد
۵۵- ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم
۵۶- وز هر چه گفته‌اند و شنیدیم و خوانده‌ایم
۵۷- مجلس تمام گشت و به آخر رسید عمر
۵۸- ما هم‌چنان در اول وصف تو مانده‌ایم
۵۹- یک شب تأمل ایام گذشته می کردم و بر عمر تلف شده تأسف می خوردم.
۶۰- و سنگ سراج دل به الماس آب دیده می‌سفتم و این بیت‌ها مناسب حال
خود می‌گفتم.
۶۱- هر دم از عمر می‌رود نفسی
۶۲- چون نگه می‌کنم نمانده بسی
۶۳- ای که پنجاه رفت و در خوابی
۶۴- مگر این پنج روزه دریابی
۶۵- خجل ان کس که رفت و کار نساخت
۶۶- کوس رحلت زدند و بار نساخت

- ۶۷- خواب نوشین بامداد رحیل
- ۶۸- باز دارد پیاده را ز سیل
- ۶۹- هر که آمد عمارتی نو ساخت
- ۷۰- رفت و منزل به دیگری پرداخت
- ۷۱- وان دگر پخت همچین هوسی
- ۷۲- وین عمارت به سر نبرد کسی
- ۷۳- یار ناپایدار دوست مدار
- ۷۴- دوستی را نشاید این غدار
- ۷۵- نیک و بد چون همی بیاید مُرد
- ۷۶- خنک آن کسی که گوی نیکی برد
- ۷۷- برگ عیشی به گور فرست
- ۷۸- کسی نیارد زپس تو پیش فرست
- ۷۹- عمر برفست و آفتاب تموز
- ۸۰- اندکی ماند و خواجه غره هنوز
- ۸۱- ای تهی دست رفته در بازار
- ۸۲- ترسمت بر نیاوری دستار
- ۸۳- هر که مزروع خود بخورد و خوید
- ۸۴- وقت خرمنش خوشه باید چید
- ۸۵- بعد از تأمل این معنی ، مصلحت آن دیدم که در نشیمنِ عُزَلت نشینم.
- ۸۶- و دامن صحبت فراهم چینم.
- ۸۷- و دفتر از گفته‌های پریشان بشویم.
- ۸۸- و من بعد پریشان نگویم.
- ۸۹- زبان بریده به کنجی نشسته صمُّ بگم
- ۹۰- به از کسی که نباشد زبانش اندر حکم
- ۹۱- تا یکی از دوستان که در کجاوه ، انیس من بود و در حجره جلیس ، به رسم قدیم از در درآمد.
- ۹۲- چندان که نشاط ملاعبت کرد و بساط مداعبت گسترده جوابش نگفتم و سر از زانوی تعبد بر نگرفتم.

- ۹۳- رنجیده نگه کرد و گفت.
- ۹۴- کنونت که امکان گفتار هست بگو ای برادر به لطف و خوشی
- ۹۵- که فردا چو پیک اجل در رسد به حکم ضرورت، زبان در کشی
- ۹۶- کسی از متعلقان منش بر حسب واقعه مطلع گردانید که فلان عزم کرده است و نیت جزم که بقیت عمر معتکف نشیند و خاموشی گزیند.
- ۹۷- تو نیز اگر توانی سر خویش گیر و راه مجانبت پیش.
- ۹۸- گفتا به عزت عظیم و صحبت قدیم که دم بر نیارم و قدم بر ندارم مگر آنکه سخن گفته شود به عادت مالوف و طریق معروف.
- ۹۹- که آزدن دوستان جهل است و کفارت یمین سهل،
- ۱۰۰- و خلاف راه صواب است و نقص رای اولوالالباب.
- ۱۰۱- که ذوالفقار علی در نیام و زبان سعدی در کام.
- ۱۰۲- زبان در دهان ای خردمند چیست
- ۱۰۳- کلید در گنج صاحب هنر
- ۱۰۴- چو در بسته باشد چه داند کسی
- ۱۰۵- که جوهر فروش است یا پيله‌ور
- ۱۰۶- اگر چه پیش خردمند خاموشی ادب است
- ۱۰۷- به وقت مصلحت آن به که در سخن کوشی
- ۱۰۸- دو چیز طیره عقل است دم فرو بستن
- ۱۰۹- به وقت گفتن و گفتن به وقت خاموشی
- ۱۱۰- فی الجملة زبان از مکالمه او در هم کشیدن قوت نداشتیم.
- ۱۱۱- و روی از محاوره او گردانیدن مروت ندانستم.
- ۱۱۲- که یار موافق بود و ارادت صادق.
- ۱۱۳- چو جنگ آوری، با کسی بر ستیز
- ۱۱۴- که از وی گزیرت بود یا گریز
- ۱۱۵- به حکم ضرورت سخن گفتم و تفریح کنان بیرون رفتیم.
- ۱۱۶- در فصل ربیع که صولت برد آرمیده بود و ایام دولت ورد رسیده.
- ۱۱۷- پیراهن برگ بر درختان
- ۱۱۸- چون جامه عید نیک بختان

- ۱۱۹- اول اردیبهشت ماه جلالی
 ۱۲۰- بلبل گوینده بر منابر قُضبان.
 ۱۲۱- بر گل سرخ از نم او فتاده لآلی
 ۱۲۲- همچو عرق بر عذار شاهد غضبان
 ۱۲۳- شب را به بوستان یکی از دوستان اتفاق میت افتاد.
 ۱۲۴- موضعی خوش و خرم و درختان در هم.
 ۱۲۵- گفتمی که خرده مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا از تاش آویخته.
 ۱۲۶- ماء نهرها صلصال
 ۱۲۷- سَجْعُ طیرها موزون.
 ۱۲۸- آن پر از لاله‌های رنگارنگ
 ۱۲۹- و این پر از میوه‌های گوناگون
 ۱۳۰- باد در سایه درختانش
 ۱۳۱- گسترانیده فرش بوقلمون.
 ۱۳۲- بامدادان که خاطر باز آمدن بر رأی نشستن غالب آمد ، دیدمش دامنی گل
 و ریحان و سنبل و ضیمران فراهم آورده و آهنگ رجوع کرده.
 ۱۳۳- گفتم گل بستان را چنانکه دانی بقائی و عهد گلستان را وفائی نباشد.
 ۱۳۴- و حکما گفته‌اند هر چه نباید ، دل‌بستگی را نشاید.
 ۱۳۵- گفتا طریق چیست.
 ۱۳۶- گفتم برای نزهت ناظران و فسحت حاضران ، کتاب گلستانی توانم تصنیف
 کردن.
 ۱۳۷- که باد خزان را بر ورق او دست تطاول نباشد.
 ۱۳۸- و گردش عیش ربیعش را به طیش خریف مبدل نکند.
 ۱۳۹- به چه کار آیدت ز گل طبقی
 ۱۴۰- از گلستان من بیر ورقی
 ۱۴۱- گل همین پنج روز و شش باشد
 ۱۴۲- وین گلستان همیشه خوش باشد
 ۱۴۳- حالی که من این حکایت بکردم دامن گل بریخت و در دامنم آویخت.
 ۱۴۴- که

- ۱۴۵- فصلی در همان روز اتفاق بیاض افتاد.
۱۴۶- در حسن معاشرت و آداب محاورت.
۱۴۷- در لباسی که متکلمان را به کار آید و مترسلان را بلاغت بیفزاید
۱۴۸- فی الجمله هنوز از گل بستان بقیتی موجود بود که کتاب گلستان تمام شد.
۱۴۹- بماند سالها این نظم و ترتیب
۱۵۰- ز ما هر ذره خاک افتاده جائی
۱۵۱- غرض نقشی است کز ما باز ماند
۱۵۲- که هستی را نمی بینم بقائی
۱۵۳- مگر صاحب دلی روزی به رحمت
۱۵۴- کند در حق درویشان دعائی

* * *
* *
*

به همین قسمت از دیباچه اکتفا می کنیم.
نظر به اینکه متن فوق حالت خاص داشته از جمله های کاملاً متمایز نظم و نثر
ترکیب می شود ما هم هر دسته را در جدول جداگانه وارد کرده و با جمله نگار
علیحده نشان می دهیم: جدول صفحه بعد و شکل های ۲ و ۳.

جدول کلمه‌شمار دنیاچه کلمات ، ب : قسمت غیر منظوم (نث)

طول جمله‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	جمع
تعداد جمله‌ها	-	-	۱۳	۸۸	۸	۳۷	۹	۳۳	۵	۳۸	۳۶	۲	۳	۱	۶۰	۹۲	۳۳	-	۹۱	۴۸	-	۱۳۳	۹۶	۲۳	۹۸
تعداد کلمات	-	-	۵	۹۲	۳۵	۸۶	۱۷	۳۴	۱۳	۴۲	۴۱	۲۰	۱۴	۴۷	۶۰	۹۲	۳۳	-	۹۱	۴۸	-	۱۳۳	۹۶	۲۳	۹۸
درصد جمله‌ها	-	-	۱/۵	۳	۴/۵	۹/۵	۶	۴	۹	۵	۸	۱۱	۹/۵	۳	۱/۵	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	۳	۱۰۰ درصد
تعداد جمله‌ها	-	-	۱	۲	۳	۶	۴	۴	۹	۵	۵	۷	۶	۲	۱	۱	۱	-	۱	۱	-	۱	۱	۲	۶۳ جمله
تعداد کلمات	-	-	۳	۸	۱۵	۳۶	۲۸	۳۲	۸۱	۵۰	۵۵	۸۴	۷۸	۲۸	۱۵	۱۶	۱۷	-	۱۹	۲۰	-	۲۲	۲۳	۴۸	۶۷۸ کلمه
درصد جمله‌ها	-	-	۱/۵	۳	۴/۵	۹/۵	۶	۴	۹	۵	۵	۷	۶	۲	۱/۵	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	۳	۱۰۰ درصد

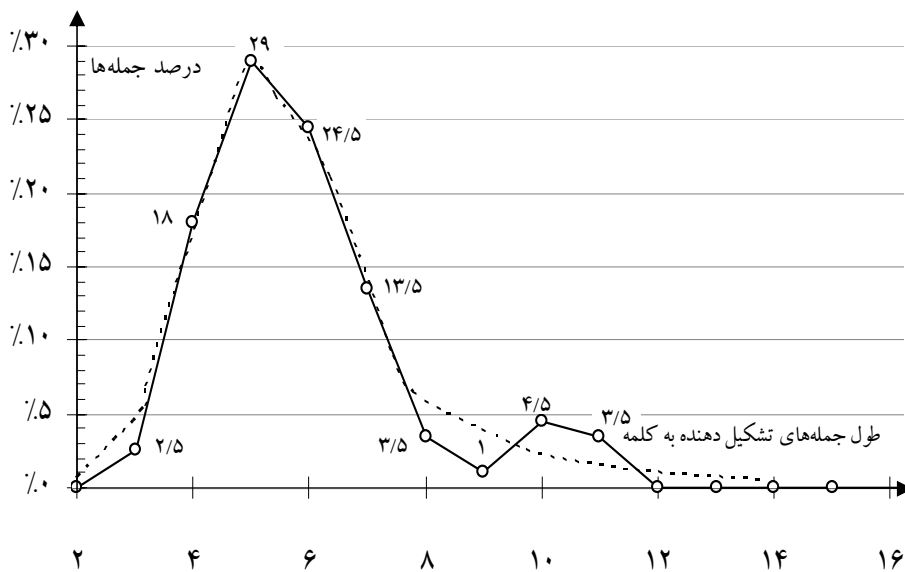
تعداد جمله‌ها ۶۳ = $۶۷۸ \div ۱۰۷۶$ ، طول متوسط ۱۰۷۶ = $۶۳ \div ۶۷۸$

اشعار دیباچه گلستان غالباً بیت‌های پنج شش کلمه‌ای، به صورت جمله کامل یا نیم‌جمله بوده، تبعیت از یک نظام موزون ثابت ولی تصنعی یا قراردادی می‌نماید. در حالی که جمله‌های نثر به لحاظ تعداد کلمات دارای روال نامنظم ولی طبیعی و آزاد با طول‌های متفاوت و بلندتر می‌باشد.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در زیر هر قسمت از جدول، در سه سطر متوالی، تعداد جمله‌های هم طول، تعداد کلمات ترکیب‌کننده جمله‌ها و بالاخره میزان درصد هر ردیف از جمله‌های هم طول را، نسبت به مجموع جمله‌های موجود، جمع زده‌ایم و از تقسیم کردن تعداد کل کلمات بر تعداد کل جمله‌ها، طول متوسط را به دست آورده‌ایم. طول متوسط جمله‌های منظوم، یا اشعار دیباچه، مساوی $5/83$ کلمه در آمده است در حالی که اکثریت جمله‌ها ۵ کلمه‌ای هستند ولی در قسمت نثر طول متوسط $10/76$ و طول غالب ۹ شده است.

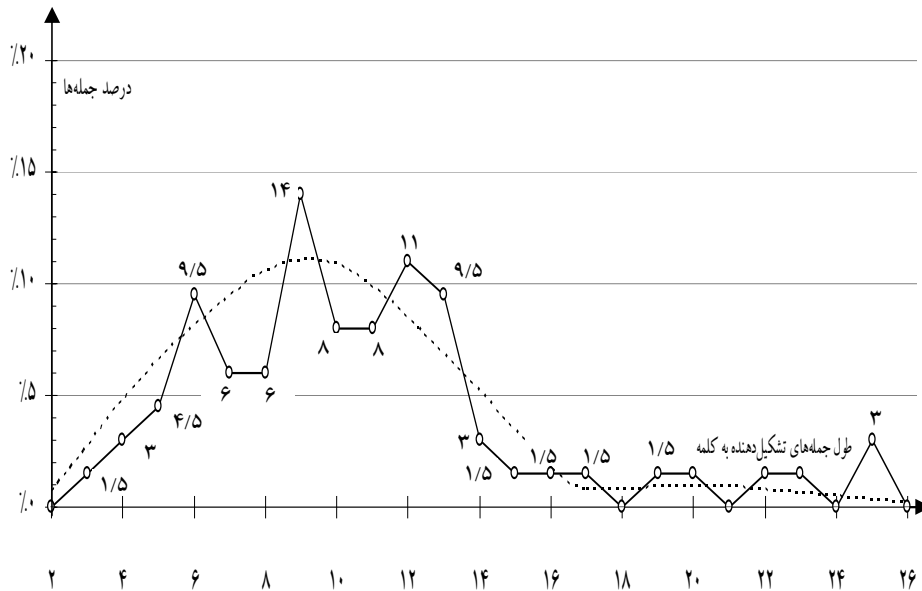
حال چنانچه تعداد کلمات جمله‌ها را همان‌طور که گفتیم در محور طول دستگاه مختصات دکارت بریم و درصد‌های مربوطه را روی محور عرض درجه‌بندی کنیم، منحنی‌های نمایش دهنده جمله‌بندی‌ها (یا جمله‌نگار) ترسیم می‌شود: شکل‌های ۲ و ۳.

شکل ۲- جمله‌نگار متراکم برجسته و منظم دیباچه گلستان (قسمت شعر)

۵/۸۳ کلمه	} شاخص‌های اصلی جمله‌نگار
۵ کلمه	
۲۹ درصد	
طول متوسط	} طول غالب
درصد اکثر (ارتفاع)	

شکل ۳- جمله‌نگار متفرق خوابیده و دامنه‌دار دیباچه گلستان (قسمت نثر)

کلمه ۱۰/۷۶	طول متوسط	} شاخص‌های اصلی
کلمه ۹	طول غالب	
درصد ۱۴	درصد اکثر (ارتفاع)	

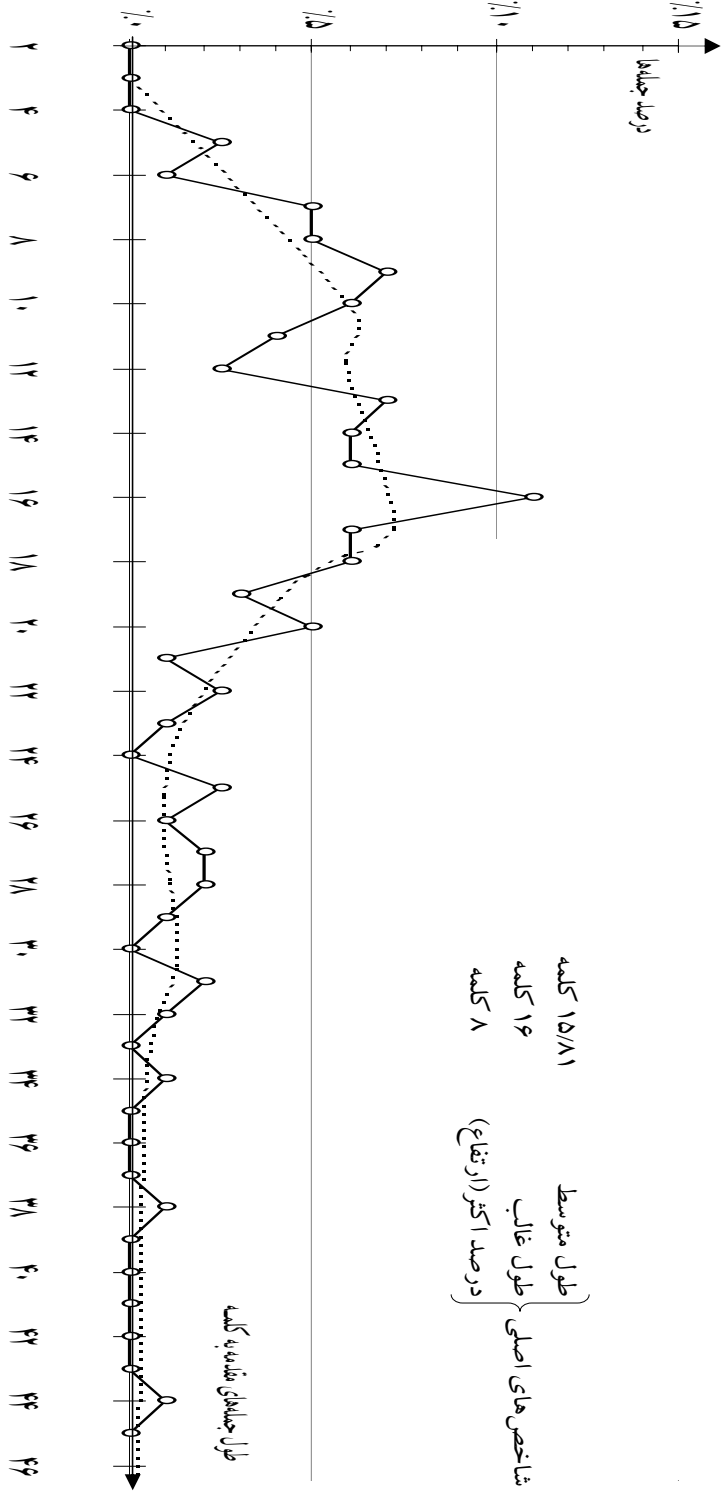
در شکل ۲، قسمت زائد کوچک طرف راست جمله‌نگار اشعار دیباچه گلستان، مربوط به جمله‌های دو بیتی می‌باشد.

چنانچه از داخل کتاب گلستان حکایاتی را انتخاب و جمله‌سنجی نمائیم جمله‌نگارهای مربوطه کم و بیش مانند دیباچه در می‌آید. مثلاً در حکایت طائفه دزدان عرب، شاخص‌های اصلی جمله‌نگار در قسمت نثر به قرار زیر است:

طول متوسط ۹/۸	طول غالب ۹/۰	ارتفاع ۱۰ درصد
---------------	--------------	----------------

ولی اگر در یک متن دیگری در همان کتاب غیر از قلم سعدی، جمله‌سنجی نمائیم، مثلاً مقدمه‌ای که مرحوم محمدعلی فروغی نوشته است، جمله‌نگار، چهره کاملاً متفاوتی را نشان می‌دهد (شکل ۴) و شاخص‌های اصلی، ارقام مغایری را پیدا می‌کنند:

شکل ۴- جمله‌نگار گسترده و طولانی مقدمه فروغی بر کتاب گلستان

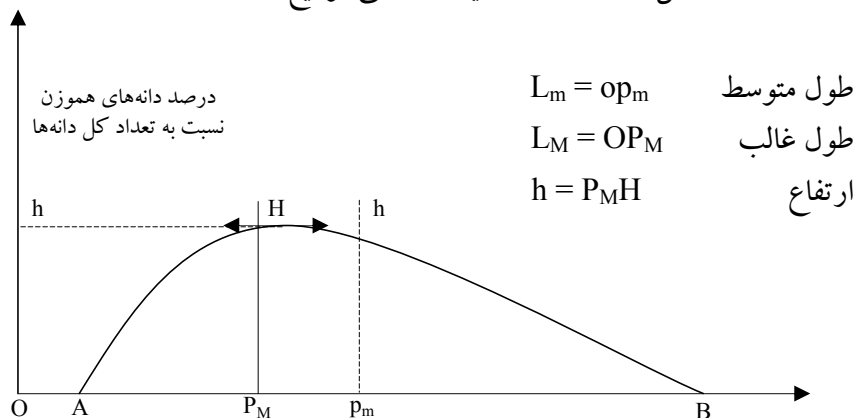

در تمام این جمله نگارها، یک منحنی واسط ممتد به نام منحنی معادل رسم کرده ایم که از وسط تضاريس منحنی منکسر واقعی می گذرد به طوری که مساحت های زیر آنها مساوی می باشد. منحنی معادل جانشین، منحنی جمله نگار نهائی است که در آن فرض می شود، تعداد جمله های شمردن شده متن، فوق العاده زیاد باشد.

۳- قانون احتمالات آماری و جمله سنجی گفتارهای انسانی

کیفیت توزیع جمله های یک متن به لحاظ تعداد کلمات تشکیل دهنده، چیزی جز یک مسئله احتمالات نیست و منحنی های جمله نگار، در صورت کثرت جمله ها و دست نخوردگی عبارات، شکل کلاسیک شبیه به کلاه سابق ژاندارم های اروپا^۱ را به یاد می آورد.

شکل ۵- حالت کلاسیک منحنی توزیع های آماری

همان طور که اگر دانه های یک مشت گندم را که غربال نشده و کَيْفَ اَنْفَقُ، از میان خرمنی برداشته و تک تک توزین نمایند، اوزان حاصله ما بین یک حداقل و یک حداکثر در نوسان دیده می شوند و بر طبق شکل ۵، تعداد عمده ای از دانه ها به وزن نظیر نقطه p_m بوده، از دو طرف هر قدر از آن میزان دور می شویم به دانه های سبک تر و یا سنگین تر کمتری برمی خوریم. حداقل وزن OA و حداکثر OB بوده وزن متوسط op_m در می آید.

۱. Forme en chapeau de gendarme.

همچنین است نمایش آمارگیری جمعیت خانواده‌های مقیم یک شهر یا نزولات باران ماهیانه یک محل، در طی سنوات متعدد متوالی.

می‌دانیم که حساب‌های آماری و منحنی‌های احتمالات وقتی کامل می‌شود و به حدود صحت و دقت می‌رسد که بنا به قانون اعداد بزرگ^۱، تعداد دفعات عمل یا نفرت و موارد اندازه‌گیری شده، بینهایت باشد. علاوه بر آن، علل خاص یا دخالت‌های عمدی، مجموعه را از حالت یکنواختی و احتمالی بیرون نیاورده باشد. چنانچه تعداد عناصر یا افراد آمارگیری شده ضعیف باشد، امکان اختلاف و انحراف نسبت به میزان صحیح احتمال وجود دارد و با متوسط‌گیری و استفاده از قیاس و قرائن، درجه تقریب را بالا می‌برند.

در جمله‌سنجی یک متن نیز لازم است پاشش کلمات یکنواخت باشد. به این معنی که در اول و وسط و آخر متن، طول متوسط‌ها و طول غالب‌ها نزدیک به هم بوده، طول‌های مساوی در یک ناحیه جمع نشوند و حالت تفرقه بی‌تفاوت دیده شود. همان‌طور که در جمله‌سنجی دیباچه گلستان، لازم آمد که نثر و نظم را از هم جدا کرده، در هر قسمت به یکنواختی مخصوص خود آن برسیم. در متونی نیز که به قلم اشخاص مختلف یا به دست شخص واحدی در زمان‌ها و شرایط متفاوت نوشته شده باشد، ممکن است به نتیجه‌گیری‌های نامطلوب و جمله نگارهای نامنظم برسیم.

۴- شاخص‌های اصلی و فرعی جمله‌نگارها

روی هر منحنی آماری، مانند هر جمله‌نگار، می‌توان یک سلسله شاخص‌هایی^۲ را تعریف کرد:

- ۱- طول متوسط $l_m = op_m$ یا تعداد متوسط ارقام اندازه‌گیری شده (تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها در جمله‌سنجی)
- ۲- طول غالب $l_M = op_M$ یا رقم اندازه‌گیری شده‌ای که وقوع آن اکثریت نسبی دارد (تعداد کلمه‌ای که در جمله‌های متن بیشتر برخورد می‌شود).
- ۳- ارتفاع $h = P_M H$ یا درصد اکثر، نظیر طول غالب.

۱. Loi des grands nombres.

۲. paramètres

۳۰۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

شاخص‌های سه گانه فوق را همان‌طور که در شکل‌های ۲ و ۳ نشان دادیم، شاخص‌های اصلی می‌گوئیم. علاوه بر شاخص‌های اصلی، می‌توان چند شاخص فرعی نیز تعریف کرد:

$$S = \frac{OP_M}{OP_m} = \frac{\text{طول غالب}}{\text{طول متوسط}} \quad \text{الف) درجه تقارن:}$$

یا میزان نزدیکی منحنی به شکل متقارن کامل

$$\ell_{\pi} = \ell_M \times h \quad \text{ب) طول مخفف:}$$

یا طول غالب ضرب در میزان نسبی آن.

$$d = \sqrt{\frac{OB - OP_M}{OP_m - OA} \times \frac{1}{h}} \quad \text{ج) دامنه:}$$

یا گسترش نسبی منحنی.

در سه قلم جمله‌نگارهای قبلی، شاخص‌های فرعی مطابق جدول زیر در می‌آید.

جدول شاخص‌های فرعی مربوط به شکل‌های ۲ و ۳ و ۴

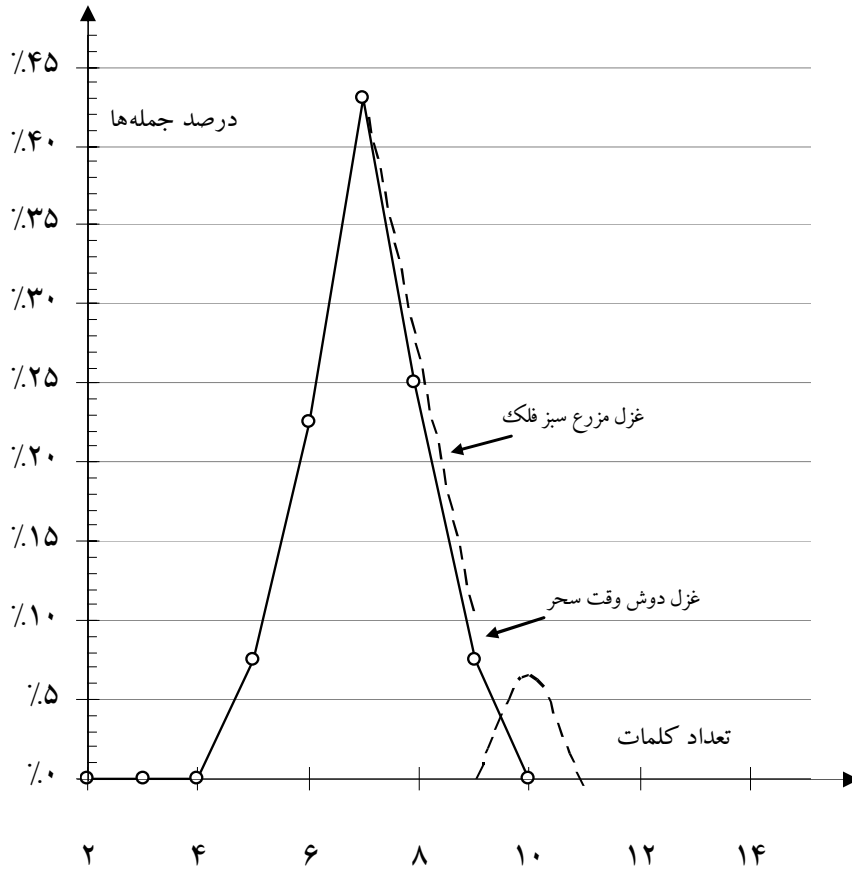
d	ℓ_{π}	S	شاخص‌های فرعی شکل‌ها
$\sqrt{\frac{7 \times 100}{37 \times 30}} = 2/51$	$5 \times 0/30 = 1/5$	$\frac{5}{5/73} = 87\%$	شکل ۲- اشعار دیباچه گلستان
$\sqrt{\frac{29 - 9}{10/6 - 2} \times \frac{100}{11}} = 4/75$	$9 \times 0/11 = 1$	$\frac{9}{10/6} = 85\%$	شکل ۳- نثر دیباچه گلستان
$\sqrt{\frac{48 - 16}{15/81 - 3} \times \frac{100}{8}} = 4/70$	$16 \times 0/08 = 1/28$	$-\frac{16}{15/81} = -101\%$	شکل ۴- مقدمه فروغی بر گلستان

۵- چند نمونه دیگر از جمله سنجی متون فارسی و خارجی

الف) شعر کلاسیک

جمله‌نگارهای قطعات بوستان سعدی که غالباً در بحر تقارب است، چیزی مانند اشعار دیباچه گلستان (شکل ۲) ولی با ارتفاع بیشتر درمی‌آید و اگر غزلیات حافظ را جمله سنجی کنیم به منحنی نوک‌تیز مشابهی می‌رسیم با شاخص‌های کاملاً متفاوت:

شکل ۶- جمله‌نگار متراکم و منضبط غزلیات حافظ

متوسط	مزرع سبز فلک	دوش وقت سحر	شاخص‌ها	
۷	۷/۱۲۵	۶/۹۳	۱- طول متوسط	اصلی
۷	۷	۷	۲- طول غالب	
۴۴%	۴۴%	۴۴%	۳- ارتفاع	
۱۰۰%	۱۰۱%	۹۹%	الف- تقارن	فرعی
۳	۳	۳	ب- طول مخفف	
۱/۲۴	۱/۸۰	۱/۲۴	ج- دامنه	

منحنی جمله‌نگار نوک تیز است از این جهت که تعداد کلمات در ادبیات حافظ اکثراً مساوی ۷ و هر بیت یک جمله است. تقارن نزدیک به ۱۰۰ درصد، طول مخفف زیاد و دامنه کوتاه است.

اگر رباعیات عمر خیام را کلمه‌شماری و متوسط‌گیری کنیم تعداد کلمات ابیات را از ۴ تا ۷ در تغییر می‌بینیم و طول‌های متوسط و غالب ۶ می‌شود. جمله‌نگارها حالت عمومی اشعار کلاسیک را دارد ولی با شاخص‌های متفاوت.

همان‌طور که گفتیم شعر فارسی چون تحت قاعده محدودیت وزن و قافیه سروده می‌شود تبعیت از یک نظام قراردادی تصنعی می‌نماید و جمله‌نگار نوک تیز متقارن منسجم پیدا می‌کند.

ب) شعر نو

شعر نو که تقلیدی از شعر اروپائی، است در عین محدودیت و تبعیت از آهنگ و قافیه، چون به لحاظ جمله‌بندی از قید تساوی اجزاء رهائی یافته است، تا حدودی برخوردار از آزادی و حالت طبیعی می‌باشد.

مثلاً قطعه زیر را که از کتاب (الف. بامداد) گرفته شده است کلمه‌شماری می‌کنیم.

قطعه «تا شکوفه سرخ یک پیراهن»، سروده شده در ۱۳۴۳

۱- سنگ می کشم بر دوش (۴)^۱

۲- سنگ الفاظ (۲)

۳- سنگ جوانی را (۳)

۴- و از عرق ریزان غروب (۴)

۵- که شب را در گود تاریکش

می‌کنند بیدار (۸)

۶- و قیر اندود می‌شود سنگ

در نایبائی تابوت (۷)

۷- و بی‌نفس می‌ماند آهنگ (۴)

۸- از هراس انفجار سکوت (۴)

۱. ارقام مندرج در داخل هر پراکنش، تعداد کلمات آن جمله را نشان می‌دهد.

- ۹- من کار می‌کنم (۳)
- ۱۰- کار می‌کنم
کار (۳)
- ۱۱- و از سنگ الفاظ
برمی‌افزارم
استوار
دیوار (۸)
- ۱۲- تا نام شعرم را بر آن نهم (۷)
- ۱۳- تا در آن بنشینم (۴)
- ۱۴- در آن زندانی شوم (۴)
- ۱۵- من چنینم (۲)
- ۱۶- احمقم شاید (۲)
- ۱۷- که می‌داند
که من باید
سنگ‌های زندانم را به دوش کشم. (۱۰)
- ۱۸- بسان فرزند مریم که صلیبش را. (۶)
- ۱۹- و نه بسان شما (۴)
- ۲۰- که دسته شلاق دژخیمان را می‌تراشید (۶)
- ۲۱- از استخوان بردارمان (۳)
- ۲۲- و رشته تازیانه جلادتان را می‌بافید (۶)
- ۲۳- از گیسوان خواهرتان (۳)
- ۲۴- و نگین به دسته شلاق خود کامگان می‌نشانید (۶)
- ۲۵- از دندان‌های شکسته پدرتان (۴)
- ۲۶- و من سنگ‌های گران قوافی را بر دوش می‌برم (۹)
- ۲۷- و در زندان شعر
محبوس می‌کنم خود را (۸)
- ۲۸- بسان تصویری که در چارچوبش
در زندان قابش (۸)

۲۹- و ای بسا که

تصویری کودکان

از انسان ناپخته

از من سالیان گذشته

گمگشته (۱۴)

۳۰- که نگاه خردسال مرا دارد

در چشمانش (۷)

۳۱- و من کهنه‌تر به‌جا نهاده است

تبسم خود را

بر لبانش (۱۱)

۳۲- و گناه امروز من بر آن، چنان است

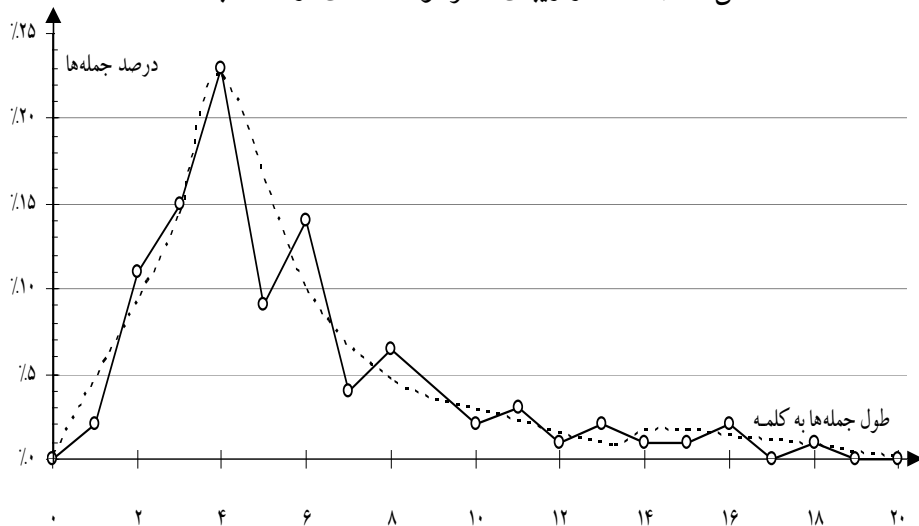
که پشیمانی

به گناهایش (۱۱)

.....

اگر به همین نحو جمله‌نویسی و کلمه‌شماری را تا آخر قطعه (صفحه ۱۰۷) ادامه دهیم و جمله‌نگاری کنیم به منحنی شکل ۷ می‌رسیم.

شکل ۷- جمله‌نگار زیبای شعر نو (قطعه‌ای از الف. بامداد)

شاخص‌ها		شاخص‌ها	
۷۵٪	تقارن	۵/۲۵	طول متوسط
۰/۹۲	طول مخفف	۴	طول غالب
۳/۷۶	دامنه	۲۳٪	ارتفاع

} اصلی

در مقایسه با شعر معمولی فارسی، دامنه خیلی بلند و ارتفاع ملایم شده است ولی روی هم‌رفته منحنی جمله نگار منسجم و منظم است.^۱

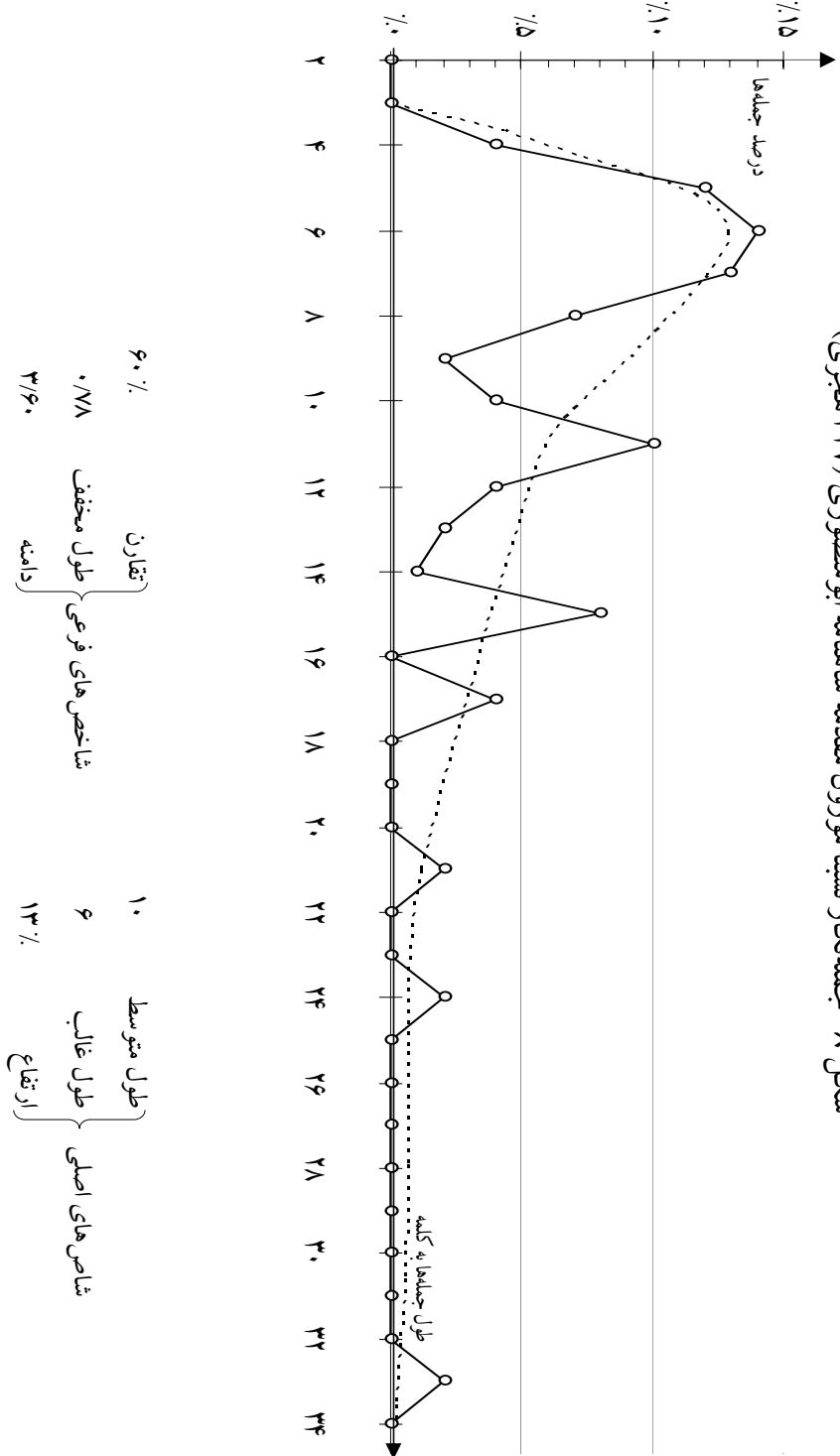
ج- نثر فارسی (دو نمونه دیگر)

از نثر فارسی غیر از دیباچه گلستان و مقدمه فروغی که در شکل‌های ۳ و ۴ نمایش داده بودیم دو متن دیگر را نیز نمونه می‌آوریم: شکل ۸، جمله‌نگار مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۷ هجری) و شکل ۹، جمله‌نگار صفحات ۹ تا ۲۴ کتاب دارالمجانین، تألیف جمال‌زاده.

ملاحظه می‌شود که در نثر فارسی، تنوع و اختلاف جمله‌بندی از یک نویسنده تا نویسنده دیگر فوق‌العاده زیاد است. در چهار نمونه فوق، طول متوسط جمله‌ها از ۱۰ تا ۳۱/۲۷ و دامنه از ۳/۶۰ تا ۱۵، تغییر کرده است.

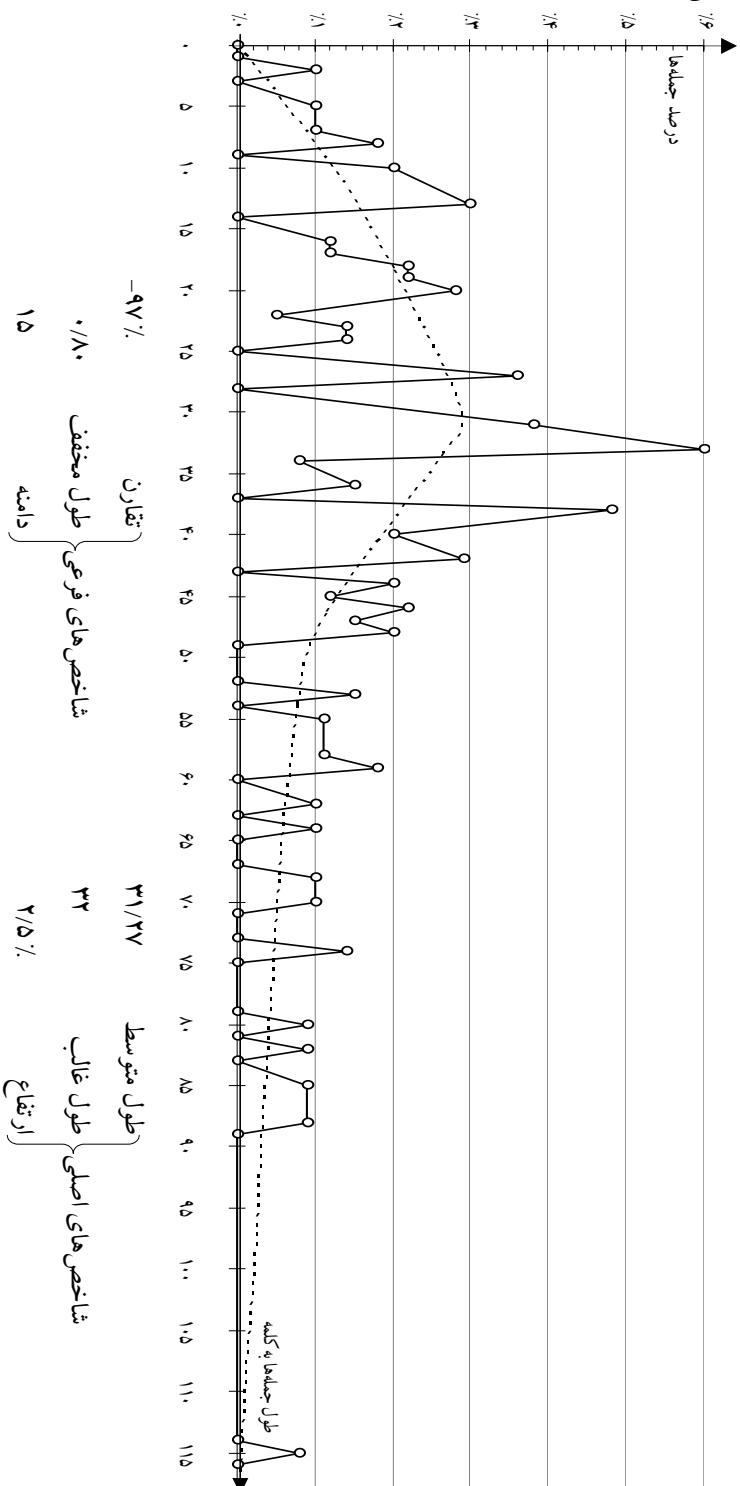
۱. بعداً خواهیم دید که شباهت به جمله‌نگار سوره‌های قرآن و از جمله سوره انبیاء (۲۱) دارد.

شکل ۸- جمله‌نگار نسبتاً موزون مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۳۷ هجری)

۶۰٪	تقارن	۱۰	طول متوسط
۰/۸۸	طول محضف	۹	طول غالب
۳/۶۰	دامنه	۱۳٪	ارتفاع
	شاخص‌های فرعی		شاخص‌های اصلی

شکل ۹- جمله‌نگار بسیار خوابیده و گسترده قسمتی از کتاب دارالمجانبین (صفحات ۹ تا ۲۴)

این منحنی به مقیاس کاملاً متفاوت با جمله‌نگارهای دیگر رسم شده ارتفاعات بزرگ و طول‌ها کوتاه شده است.

د) متون خارجی

از متون خارجی سه نمونه می‌آوریم دو نمونه از زبان فرانسه و یک نمونه از عربی: شکل‌های ۱۰ و ۱۱ و ۱۲.

شاخص‌های اصلی و فرعی شکل ۱۱

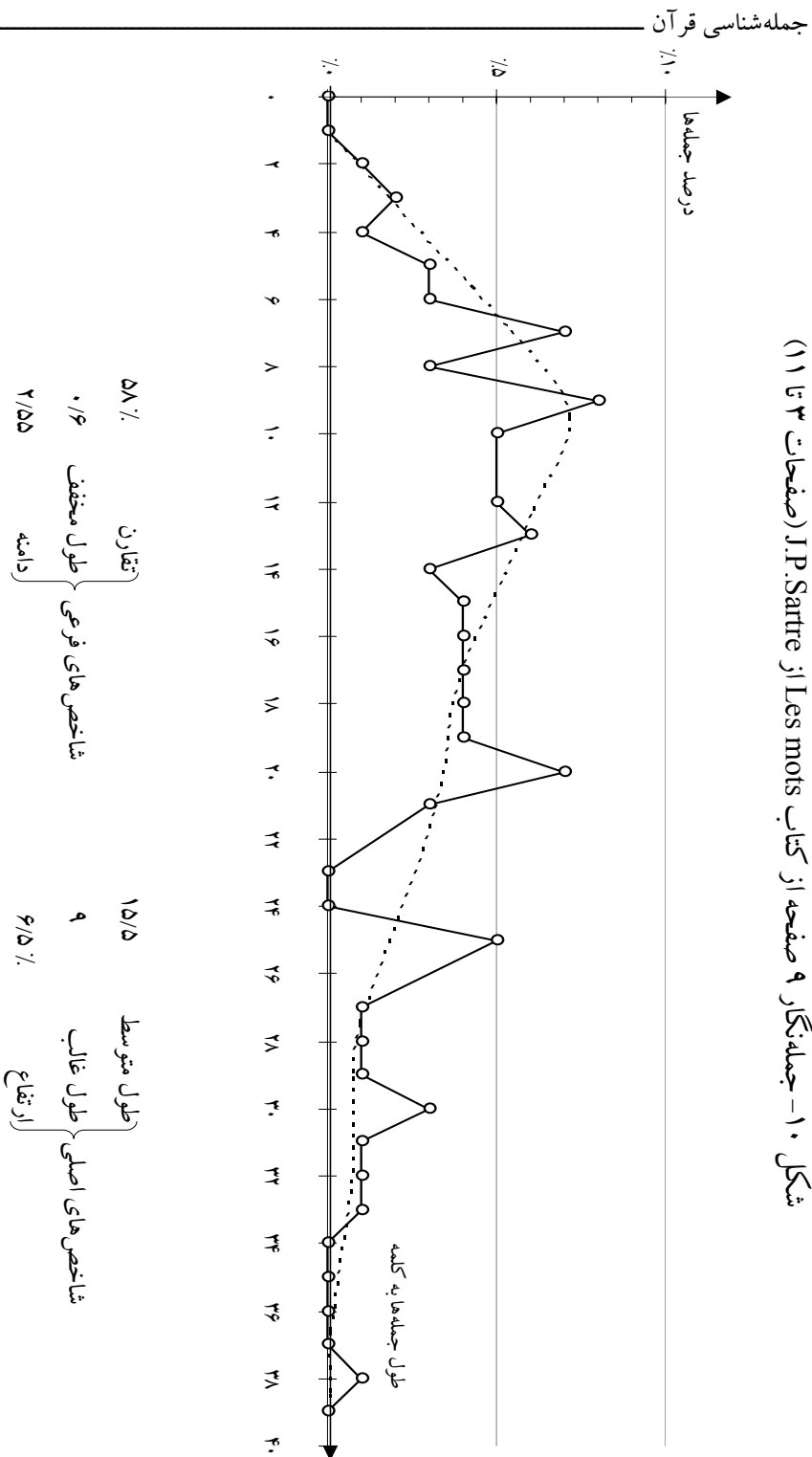
۶۲٪	تقارن	} اصلی	} ارتفاع	} طول متوسط $2108 \div 258 = 8/1$		
۰/۷۵	طول مخفف				فرعی	۵
$\sqrt{\frac{48-5 \cdot 100}{81-0 \cdot 15}} = 3/87$	دامنه				۱۵٪	

در سه متن فوق از زبان‌های فرانسه و عربی، کتاب ژان پل سارتر حاوی مطالب اجتماعی و تربیتی و فلسفی است که وصف حال شخصی دوران جوانی مؤلف می‌باشد. دو فصل انتخاب شده از کتاب موريس پنیول، رمانی است داستان مانند از مکالمات دو پسر بیچه که قهراً در جمله‌های کوتاه بیان می‌شود و بالاخره پنج صفحه انتخابی از کتاب آقای محمدمهدی شمس‌الدین، مقدمه بر یک کتاب تاریخی و اجتماعی و دینی است و در متن کتاب، جمله‌های خیلی طولانی‌تر بیش از صد کلمه‌ای دیده می‌شود و طول متوسط از ۲۹ هم بالاتر است.

بدیهی است که جمله‌سنجی در متون منشور، با آزادی و تنوع‌هایی که دارد، مشکل‌تر و در عین حال آموزنده‌تر از متون منظوم است.

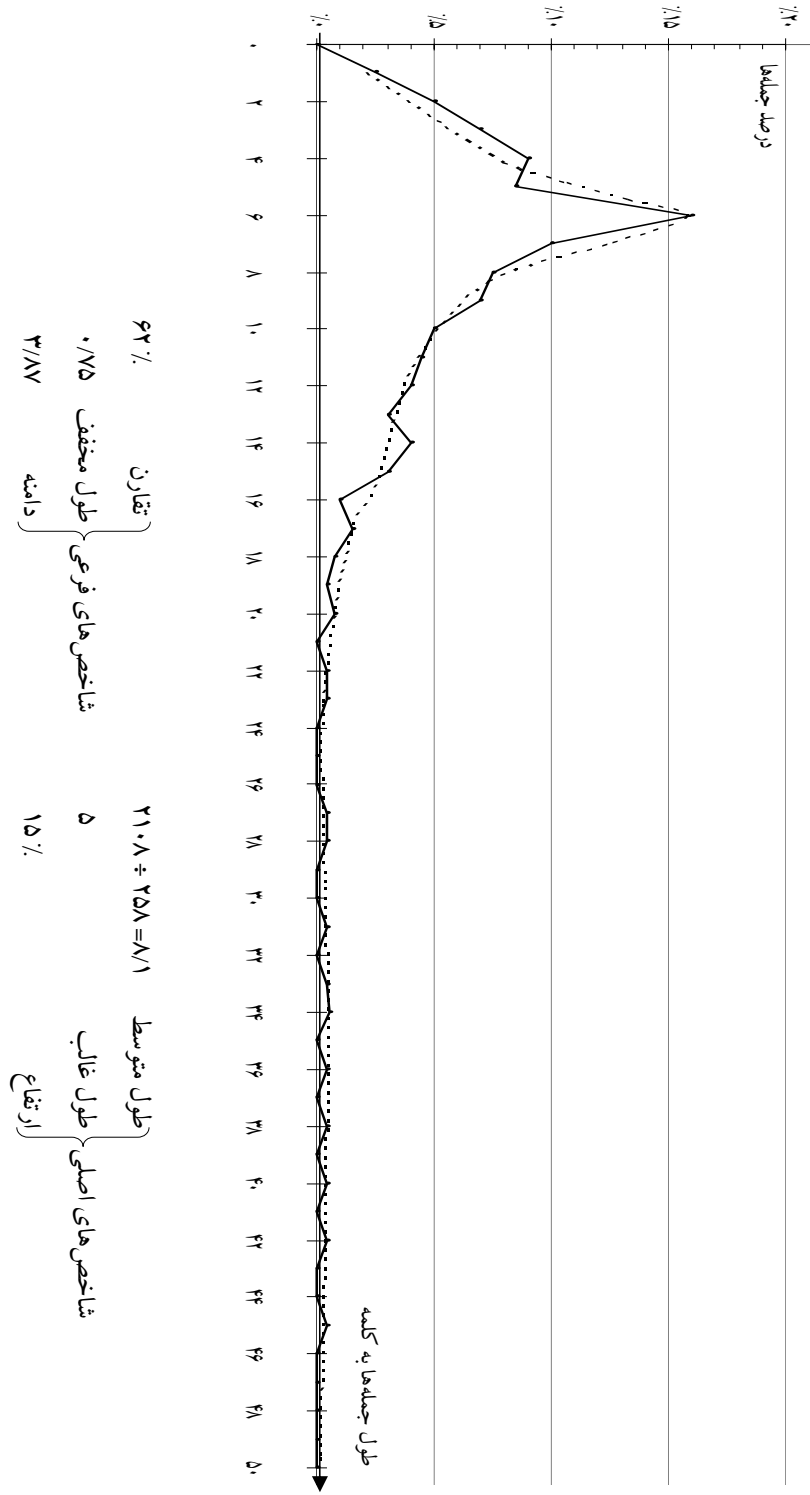
ضمناً هر قدر اختلافات در شاخص‌های اصلی، از یک متن به متن دیگر وسیع است، در شاخص‌های فرعی اختلاف کمتر دیده می‌شود. غیر از دامنه که خود نوعی از شاخص‌های اصلی و از معرف‌های دست اول جمله‌نگار به‌شمار می‌آید.

شکل ۱۰- جمله‌نگار ۹ صفحه از کتاب Les mots از J.P. Sartre (صفحات ۳ تا ۱۱)

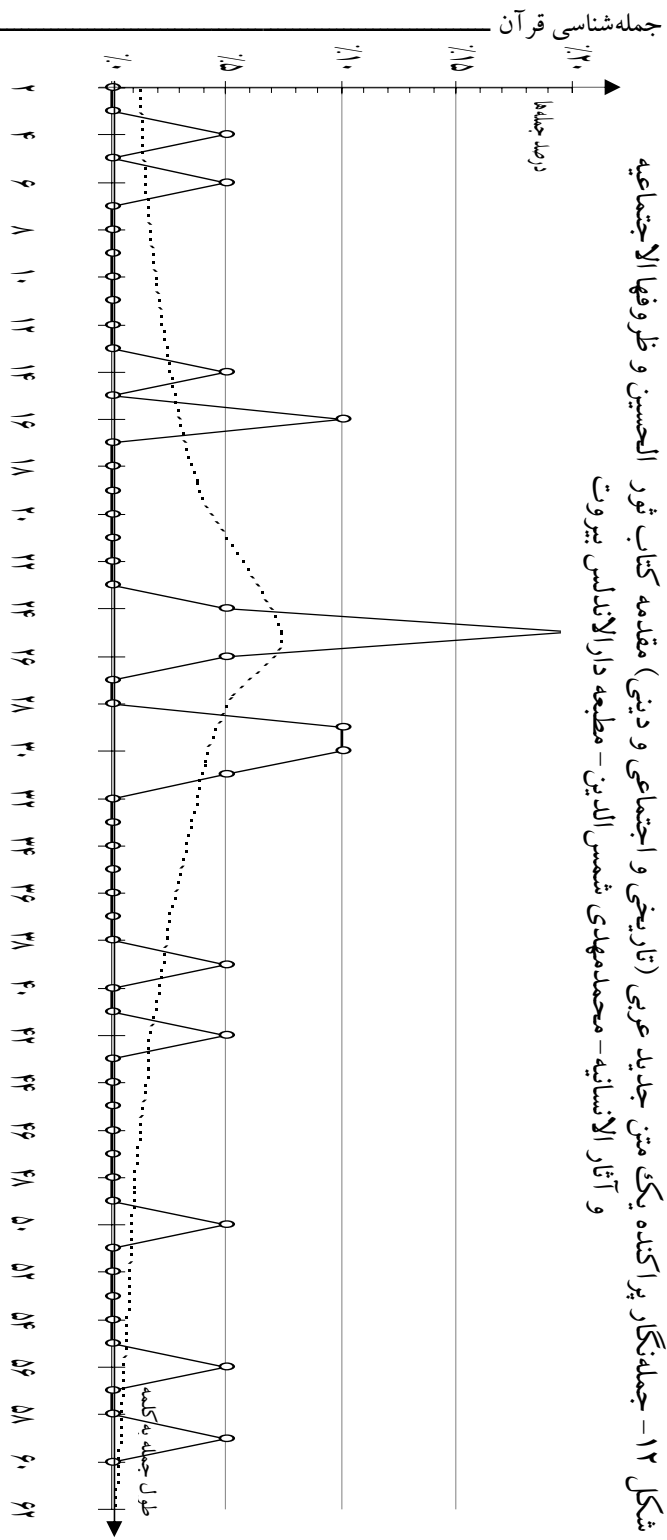
شکل ۱۱- جمله‌نگار منتظم و دامنه‌دار و کوتاه‌جمله ، یک قطعه رمان به زبان فرانسه از صفحات ۱۴ تا ۳۰ کتاب : Maurice Pagnol Le Chateau de ma mere (Edition Postorelly 1958)

۲۰- مجموعه آثار (۱۳) ، سیر تحول قرآن (۲)

۹۲٪	تقارن	۲۱۰۸ ÷ ۲۵۸ = ۸/۱	طول متوسط
۰/۷۵	طول محض	۵	طول غالب
۳/۸۷	دامنه	۱۵٪	ارتفاع

شکل ۱۲- جمله‌نگار پراکنده یکی متن جدید عربی (تاریخی و اجتماعی و دینی) مقدمه کتاب ثور الحسین و ظروفها الاجتماعیه و آثار الانسانیه- محمد مهدی شمس الدین- مطبعه دارالاندلس بیروت

۸۶٪	تقارن	۵۸۲ ÷ ۲۰ = ۲۹	طول متوسط
۱/۸۷	طول مخفف	۲۵	طول غالب
۴/۲۵	دامنه	۷/۵٪	ارتفاع

شناختن های فرعی

شناختن های اصلی

۶- عوامل تعیین کننده شاخص‌ها

به طوری که در ۱۱ نمونه مختلف از شعر و نثر فارسی و متون فرانسه و عربی دیدیم هر نوع کلام و هر نوشته برای خود جمله‌نگاری دارد. جمله‌نگار هر متن، ضمن یادآوری و تکرار منحنی کلاسیک احتمالات آماری، چهره مشخص و شاخص‌های مختلفی نشان می‌دهد.

در بعضی زبان‌ها و ملت‌ها، جمله‌سازی ممکن است درازتر و آزادتر باشد که با اهل زبان دیگر متفاوت در آید.

بچه‌ها وقتی به زبان می‌آیند. کلامشان مختصر و جمله‌ها کوتاه است و رفته رفته تا به سن رشد برسند، گفتار و قلمشان حالت تعادل و تقریباً ثابت پیدا می‌کند. همچنین است زبان بازکردن بشر و تکلم در اقوام بدوی که با کلمات تک سیلابی ساده شروع گردیده، اولین تبادل اطلاعات ما بین افراد، که بیشتر به صیغه امر بوده است، تک سیلابی است. مثل:

گو، رو، خور، خس، زن،

do, go, come, dors, va, dis,

قُل، قُم، کُل ...

ضمائری شخصی و اسامی حیوانات اهلی اولیه نیز غالباً یک سیلابی است. پس از اینها، تک سیلابی‌های طویل و جزم دار، یا تکراری (مانند بوف، پاپا، ممه، شرشر) و سپس دو سیلابی پیدا می‌شود.

در زبان‌های آریائی، قسمت اعظم کلمات ریشه دوسیلابی دارد و بعدها با پیشرفت فرهنگ و توسعه زندگی، کلمات مرکب و مشتقات چندسیلابی درست شده است.

در زبان‌های سامی، شاید غلبه با سه سیلابی باشد که آنکه ثلاثی مجردهای عربی که به عنوان ریشه کلمات گرفته می‌شود، چنین است.

مسئلاً جمله‌سازی و سخن گوئی انسان‌ها نیز، تحول مشابهی از کوتاه و مختصر به طولانی و مفصل داشته است.

جمله‌سازی تابع موضوع نیز می‌شود. مثلاً در بحث‌های فلسفی و حقوقی که بیش تر از الفاظ و عبارات استمداد می‌شود و با صغری و کبری چیدن، استنتاج می‌نمایند، جمله‌ها طولانی در می‌آید و بالعکس، برای صدور دستور یا فرمان، جمله‌های بریده

و کوتاه به کار برده می‌شود. در داستان‌سرائی، مخصوصاً برای کودکان نیز کلمات شمرده و جمله‌های کوتاه انتخاب می‌گردد.

بر سر ذوق یا در حال ترس بودن گوینده نیز، بی‌اثر روی جمله بندی نیست. آدم وحشت کرده، نفس نفس می‌زند و بریده سخن می‌گوید.

از طرف دیگر تسلط در بیان، آرامش روحی و ابتکار در سازندگی کلام را فشرده و منسجم نموده، کلمات قصار و جمله‌های پر شعار تحویل می‌دهد. اما کسانی که سخن و قلمشان تحت تأثیر موضوع و مخاطب باشد، یا مطلب را درست درک نکرده و نیروورانده، برای آن تعبیرهای رسا نیافته‌اند، عجز خود را در نامنظمی جمله‌ها و در تکرار و تفصیل‌ها ظاهر می‌سازند. ایجاز و موزونی گفتار، از نشانه‌های سخن‌دانی و مردم‌شناسی و مردم‌سازی است.

در جهت عکس نیز از طریق جمله‌سنجی و از مطالعه جمله‌نگارها می‌توان پی به قدرت و شخصیت مؤلف و شرایط و کیفیات کلام برد. همان‌طور که از خط دستی تا حدودی خصال نویسنده و شرایط تحریر را تشخیص می‌دهند جمله‌سنجی و جمله‌نگاری نیز می‌تواند مسائل گوناگونی را روشن سازد.

مطالب فوق و تعیین روابطی که مابین جمله‌نگار از یک طرف و زبان و زمان و موضوع و مخاطب و مؤلف و حالات آنها از طرف دیگر وجود دارد، جنبه ایستای (استاتیک) جمله‌سنجی را تشکیل می‌دهد. ولی ممکن است جمله‌نگارهای فصول مختلف یک متن، ناشی شده از شخص واحد و برای موضوع معین نیز اختلافات و تغییراتی نسبت به هم نشان دهند. مطالعه این تغییرات که وجهه یوپای (دینامیک) جمله‌سنجی است، به نوبه خود می‌تواند کاشف مطالبی باشد. اتفاقاً آنچه در جمله‌شناسی قرآن بیشتر مورد استفاده قرار گرفت و باعث تعقیب قضیه گردید، همین جنبه دینامیک بود.

جمله‌شناسی روزی به صورت علم یا حداقل فن و تحقیق با ارزش در خواهد آمد که روابط فوق تا حدود کافی روشن و مدوّن گردد و تأثیر متقابله‌ی هر یک از عوامل تعیین کننده، با شکل و شاخص‌های جمله‌نگار استخراج شود.

* * *
* *
*

بخش دوم

جمله سنجی قرآن

۷- پذیرش خاص قرآن

همان‌طور که گفتیم شمارش کلمات به کاررفته در جمله‌ها را ، ابتدا در آیات قرآن پیش گرفتیم. به‌منظور بررسی تقدم و تأخر سوره‌ها و مسیر کلی تحول قرآن، تحقیقی در دست مطالعه بود.

اولین عمل تعیین طول متوسط آیات یک سوره ، یا محاسبه تعداد متوسط کلمات به کاررفته بود که از تقسیم کردن تعداد کلمات بر تعداد آیات سوره، که در بعضی از قرآن‌ها در بالای هر سوره نوشته‌اند ، به‌دست می‌آمد.

پس از آن توجه به اختلاف طول آیات در داخل سوره‌ها و چگونگی تغییر و توزیع طول‌ها شده ، جداولی تنظیم و منحنی‌های مشخصه‌ای (یا جمله‌نگار) برای سوره‌ها ترسیم می‌نمودیم.

چیزی که باعث تشویق و موجب تعقیب کار گردید ، این بود که حتی سوره‌های کوچک قرآن ، با وجود کمی آیات خود ، جمله‌نگارهای مشخص و نسبتاً منظمی نشان می‌دهند. به عبارت دیگر ، قرآن زمینه پذیرش خوب ، برای جمله‌سنجی دارد و نظم خاصی از این جهت در آن دیده می‌شود.

عامل دیگری که مطالعه را جالب نمود ، وجود تنوع جمله‌نگارها بود. هر سوره ، جمله‌نگار مخصوص دارد که با سایر سوره‌ها متفاوت است. قرآن با کتاب‌های معمولی و آثار نویسندگان معروف که سراسر اثر هر کدام ، تقریباً به یک شیوه جمله‌بندی شده است ، اختلاف آشکار دارد.

البته توجه به اختلاف طول و آهنگ و وزن آیات ، در مقایسه سوره‌های کوچک آخر قرآن با سوره‌های بلند ابتدای آن ، کشف تازه‌ای نبود. هر خواننده قرآن ، در

اولین برخورد و از قدیم الایام، متوجه این نکته شده و می‌شود. اجمالاً همه می‌دانند که سوره‌های کلی آغاز وحی از چند آیه مسجّع و کوتاه تشکیل می‌شود، در حالی که سوره‌های مدنی اوایل کتاب، مفصل‌تر و دارای آیات طولانی‌تر است.

۸- جمله نگاری از سه سوره نمونه

سه سوره از قرآن را انتخاب می‌نمائیم که زمان نزول و تدوین آنها بنا به اطلاعات تاریخی مسلم، به ترتیب مقارن سال‌های ابتدا، اواسط و اواخر دوران رسالت باشد. سپس روی آنها جمله‌سنجی (یا آیه‌سنجی) و جمله‌نگاری می‌نمائیم:

الف) سوره همزه (۱۰۴) حاوی آیات تنذیری آغاز دعوت در دوران درگیری با اشراف قریش که مربوط و متعلق به سال‌های نخستین مکه می‌شود.

ب) سوره روم (۳۰)، مخصوصاً ثلث اول آن که خبر از شکست روم می‌دهد و این واقعه در سال‌های ۶۱۵ و ۶۱۶ میلادی مطابق سال‌های ۶ و ۷ بعثت رخ داده است.

ج) سوره احزاب (۳۳) محتوی آیات و اشارات مربوط به جنگ‌های احزاب و خندق و مربوط به وقایع سال‌های ۵ تا ۷ هجرت.

الف) سوره هَمَزَه (۱۰۴)، نازل شده در حوالی سال دوم بعثت

۱-	۴).
۲-	۵) * ۱.
۳-	۴).
۴-	۵).
۵-	۴).
۶-	۳).
۷-	۴).

۱. در آیه ۲، مجموعه «وَعَدَدَه» به‌مناسبت واو عطف اول ضمیرهای آخر و همچنین مشدّد بودن دال اول، دو کلمه گرفته شده است. در آیه ۴ نیز کلمه کُیْبِدَنْ که به‌مناسبت لام تأکید ابتدا و تشدید داشتن نون آخر، در تلفظ سنگین و طولانی‌تر از یک کلمه ساده سایر آیات سوره درآمده است، آنرا دو کلمه حساب کرده‌ایم. * توجه خوانندگان ارجمند را به این نکته جلب می‌نماید که مؤلف فقید در بخش اول کتاب «سیر تحول قرآن» (سیر تحول لفظی قرآن)، تعداد کلمات آیه دوم از سوره همزه (۱۰۴) را ۴ و در اینجا، با شرحی که در بالا داده‌اند، ۵ منظور نموده‌اند (ب.ف.ب).

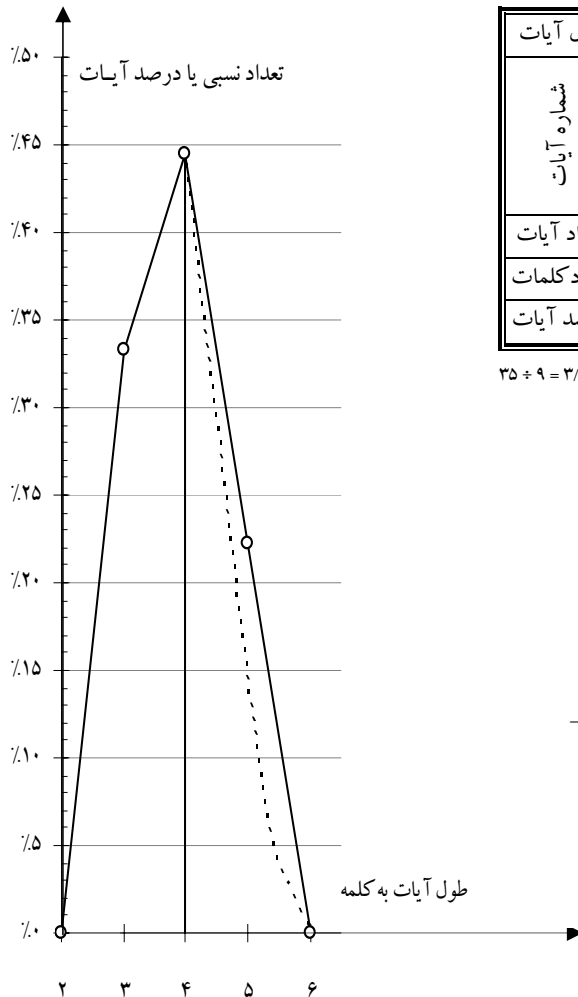
۸- (۳).

۹- (۳).

قیافه جدول‌ها با ظاهر نمودن طرز پاشش آیات در طول‌های مختلف، کم و بیش نشان دهنده شکل منحنی‌های مشخصه یا جمله‌نگارهای سوره‌ها می‌باشد، که در شکل‌های ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ با مقیاس مساوی و در زیر هم رسم شده است.

شکل ۱۳- جمله‌نگار سوره همزه (۱۹۴)

جدول کلمه سنجی سوره همزه (۱۹۴)

تعداد آیات ۹، تعداد کلمات ۳۵، طول متوسط $35 \div 9 = 3/89$

شاخص‌ها

$3/98$ طول متوسط } اصلی
 ۴ طول غالب }
 ۵۵٪ ارتفاع }

-۹۵٪ تقارن } فرعی
 ۱/۷۶ طول مخفف }
 ۱/۴۲ دامنه }

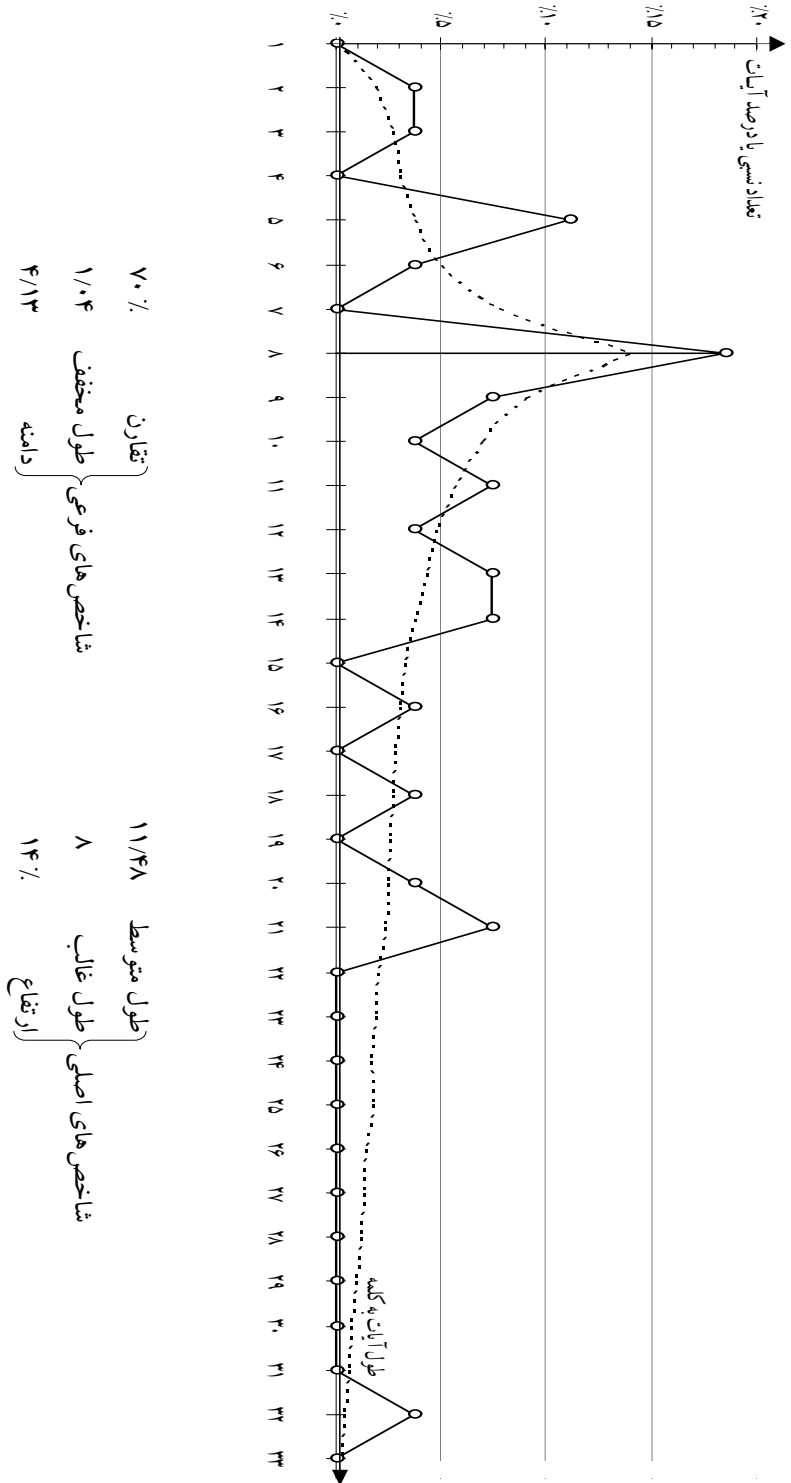
ب (سورة روم (۴۰) نازل شده در حوالی سال ۷ بعثت
 (ثلث اول سوره از الم تا وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ...)

جدول کلمه سنجی سورة روم (۴۰) (ثلث اول)

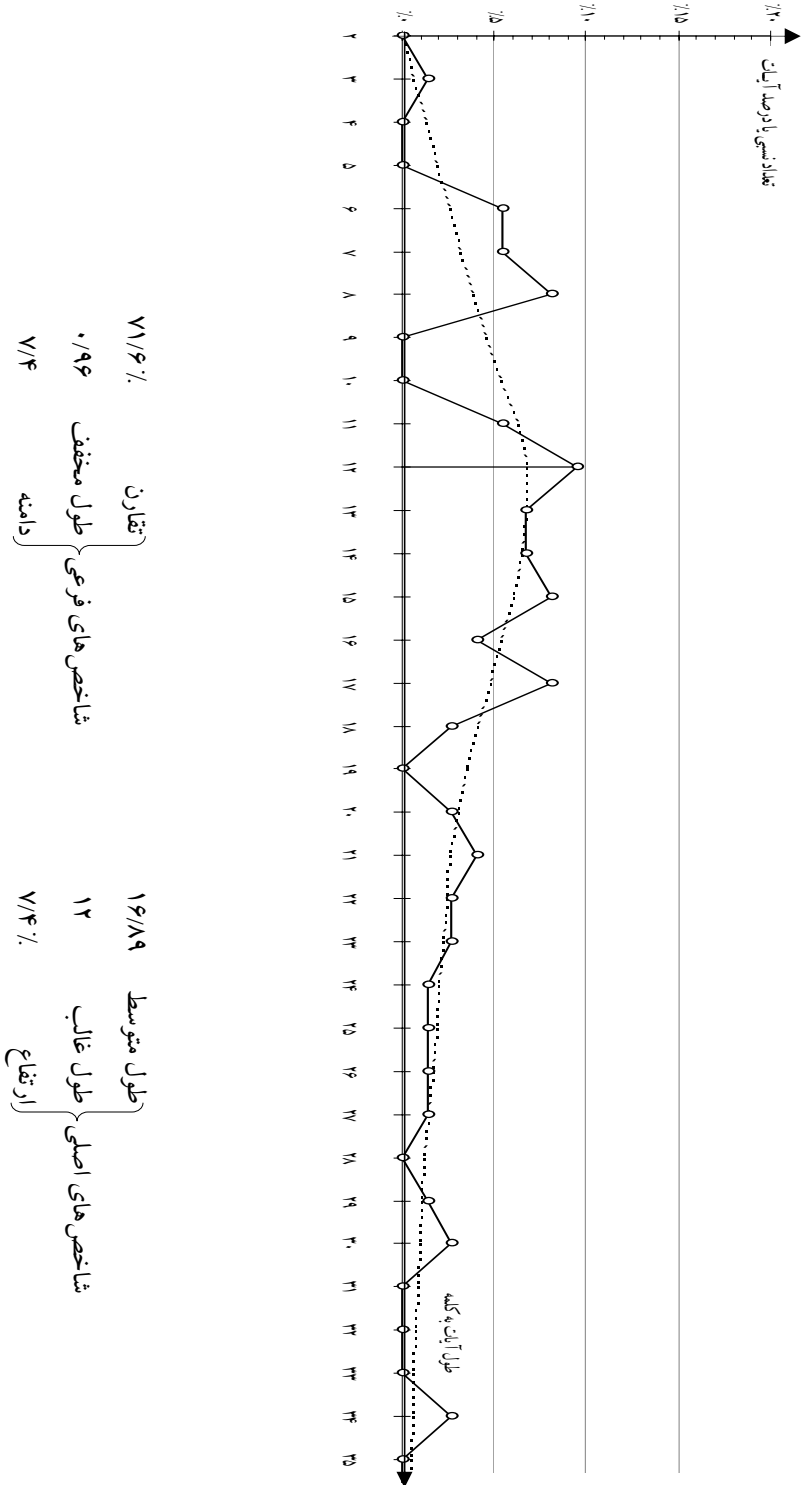
شماره آیات	طول آیات	تعداد آیات	تعداد کلمات	درصد آیات
۱	۱	۰	۰	۰
۲	۱	۱	۲	۳/۷
۳	۱	۱	۳	۳/۷
۴	۰	۰	۰	۰
۵	۲	۳	۱۵	۱۱/۱۳/۷
۶	۱۶	۱	۶	۳/۷
۷	۰	۰	۰	۰
۸	۴	۵	۴۰	۱۸/۵/۷/۴
۹	۵	۲	۱۸	۳/۷
۱۰	۶	۱	۱۰	۳/۷
۱۱	۱۵	۲	۲۲	۷/۴
۱۲	۳	۱	۱۲	۷/۴
۱۳	۹	۲	۲۶	۷/۴
۱۴	۱۸	۲	۲۸	۷/۴
۱۵	۲۲	۰	۰	۰
۱۶	۲۴	۱	۱۶	۳/۷
۱۷	۲۶	۰	۰	۰
۱۸	۲۶	۱	۱۸	۳/۷
۱۹	۲۰	۰	۰	۰
۲۰	۲۰	۱	۲۰	۳/۷
۲۱	۷	۲	۴۲	۷/۴
۲۲	۰	۰	۰	۰
۲۳	۰	۰	۰	۰
۲۴	۰	۰	۰	۰
۲۵	۰	۰	۰	۰
۲۶	۰	۰	۰	۰
۲۷	۰	۰	۰	۰
۲۸	۰	۰	۰	۰
۲۹	۰	۰	۰	۰
۳۰	۰	۰	۰	۰
۳۱	۰	۰	۰	۰
۳۲	۰	۰	۰	۰
۳۳	۸	۱	۳۳	۳/۷
۳۴	۰	۰	۰	۰

تعداد آیات ۲۷ ، تعداد کلمات ۳۱۰ ، طول متوسط ۱۱/۴۸ = ۳۱۰ ÷ ۲۷

شکل ۱۴- جمله‌نگار سوره روم (۳۰)، ثلث اول، آیات ۱ تا ۲۶

شکل ۱۵- جمله‌نگار سوره احزاب (۳۳م)

۹- تنوع و تغییرات منظم

از ملاحظه جمله‌نگارهای سوره‌های انتخابی و مقایسه آنها با یکدیگر نکات چندی آشکار می‌گردد:

الف) نظم نسبی

در هر سه سوره، با وجود تعداد کم آیات (مخصوصاً در سوره هُمَزَه (۱۰۴) و تا حدودی در سوره روم (۳۰))، منحنی جمله‌نگار خالی از نظم نبوده با داشتن یک قله آشکار، تجمع جمله‌های نزدیک به طول متوسط در اطراف طول غالب و بالاخره تفرق تدریجی آیات بلند، به خوبی شکل کلاسیک منحنی‌های آماری را تکرار می‌نماید. کیفیت فوق و چنین تبعیت نسبی که از قانون احتمالات در غالب سوره‌ها مشاهده می‌شود، می‌تواند مشوقی برای اتصال جمله‌سنجی در قرآن تلقی گردد. مثلاً سوره انبیاء (۲۱) از نمونه‌هایی است که جدول توزیع منظم و جمله‌نگار زیبایی دارد (شکل ۱۶) و با وجود تنها ۱۱۳ آیه، خیلی نزدیک به منحنی ایده‌آل و حد معادل در می‌آید:

شکل ۱۶- جمله‌نگار سوره انبیاء (۲۱)

شاخص‌ها

۸۰ %	} تقارن	} فرعی	۱۰/۱۲	} طول متوسط	} اصلی	
۱/۴۰			۸			} طول غالب
۳/۴۷			۱۸/۶ %			} ارتفاع

ب) تغییرات وسیع

طول متوسط آیات در سه سوره مورد آزمایش اختلاف فوق‌العاده پیدا کرده است: در سوره همزه (۱۰۴)، ۳/۸۹، در سوره روم (۳۰)، ۱۱/۴۸، و در سوره احزاب (۴۴)، ۱۶/۸۹ که بیش از ۴ برابر طول متوسط آیات در سوره همزه (۱۰۴) است.

چنین اختلاف یا تحول شدید، به لحاظ کوتاهی و بلندی آیات یا تغییر وسیع جمله‌بندی، به نظر نمی‌آید در هیچ کتاب دیگر یا در نوشته و گفته‌های هیچ کس نظیر داشته باشد. وسعت اختلاف وقتی بیشتر ظاهر می‌گردد که پنج آیه‌ی ابتدای سوره علق (۹۶) به طول متوسط ۳/۷۴ را که به عقیده غالب مفسرین و مورخین، اولین آیات وحی می‌باشد، با آیات ابتدای سوره مائده (۵)، به طول متوسط ۴۴/۵۰ که معمولاً به عنوان آخرین آیات نازل بر پیغمبر تلقی شده است، مقایسه نمائیم. از آغاز تا پایان دوران رسالت، طول متوسط؛ $۱۱/۹۰ = ۳/۷۴ \div ۴۴/۵۰$ برابر شده است! چنین حالت خاص، محرکی برای مطالعه بیشتر این پدیده و مؤیدی برای استفاده از جمله‌شناسی در قرآن می‌باشد.

ج) عامل زمان

با توجه به طول متوسط آیات در سه سوره فوق‌الذکر و گروه‌های آیات آغاز و پایان وحی، نکته‌ای که بلافاصله به ذهن می‌آید امکان رابطه مستقیم مابین طول متوسط آیات و فاصله زمانی نزول آنها از ابتدای وحی است. جدول مفصل‌تر صفحه ۳۲۵ نیز این رابطه را ظاهرتر نشان می‌دهد. به عبارت ریاضی، طول متوسط آیات که یکی از متغیرهای جمله‌شناسی قرآن می‌باشد، تابعی است صعودی از زمان.

البته این نکته ساده یک فرضیه احتمالی است و اثبات آن احتیاج به تحقیق بیشتر و تأیید محکم‌تر دارد. مثلاً ممکن است طول متوسط آیات قرآن در طی دوران رسالت، ضمن نزول یا صدور آنها، احتمالاً و به طور متوسط مسیر صعودی داشته باشد ولی نه به صورت قاطع و بدون پس و پیش.

متأسفانه در این زمینه هیچ‌گونه تصریح یا اشاره‌ای در قرآن و در روایات و تفاسیر نیامده است. بنابراین بررسی مسئله برای حصول اطمینان یا حداقل احتمال، ناچار باید از خود آیات و از طریق جمله‌شناسی قرآن به عمل آید.

ممکن است گفته شود که طول متوسط آیات به جای تبعیت از سال نزول و زمان، ارتباط با عوامل دیگری دارد. مانند هجرت از مکه به مدینه، مواجهه با افراد و

طبقات گوناگون یا نوع مطالب و موضوعات مورد بحث. البته همان‌طور که در بخش اول دیدیم، جمله‌سازی یک‌گوینده یا نویسنده و در هر زبان، بر حسب نوع گفتار، وضع و استعداد شنونده و شرایط دیگر گفتار، تغییر می‌کند. ولی در مورد قرآن و به فرض که این قبیل عوامل، مؤثرهای اصلی تطویل آیات باشند، تعداد و انواع آنها از ده تجاوز نمی‌نماید در حالی که ۱۱۴ سوره قرآن هر کدام برای خود طول متوسطی دارد و بسیاری از سوره‌ها از چندین گروه آیات متمایز، با طول متوسط‌های متفاوت، تشکیل می‌شود.

انتقال از مکه به مدینه در صورتی می‌توانست به عنوان عامل مؤثر در جمله‌سازی قرآن پذیرفته شود که همه سوره‌های مکی روال واحدی می‌داشتند و سوره‌های مدنی روال واحد دیگر.

مواجهه با افراد و طبقات تازه نیز، نمی‌تواند به عنوان عامل تغییرات مورد بحث تلقی شود چون علاوه بر آنکه افراد مخاطب قرآن در دوران رسالت همان اعراب حجاز اعم از مؤمن و مشرک و منافق بوده و تعدادی یهودی و مسیحی در مدینه اضافه شده است، مطالب مربوط به این طبقات تفکیک نگردیده است و غالباً دیده می‌شود که آیات در یک سوره و به طور مخلوط، به همه دسته‌ها خطاب می‌شود.

به همین قرار است موضوعات سوره‌ها، اگر چه تنوع و تعداد آنها بیشتر از گروه‌های طرف خطاب می‌باشد ولی می‌بینیم طول متوسط‌های آیات مربوط به یک موضوع، در سوره‌های مختلف مساوی نیست و بر حسب آنکه در کدام دوران مکه یا مدینه باشد، طول متوسط فرق کرده است. مثلاً آیات توحیدی که سراسر قرآن مشحون از آن است هم با طول کوتاه در سوره‌های اوایل رسالت مانند سوره اخلاص (۱۱۲) و اعلیٰ (۸۷) دیده می‌شود، هم با طول بلند در آیه‌الکرسی سوره بقره (۲) و در آیات مخصوص سوره‌های فاطر (۳۵) و مائده (۵) و نور (۲۴) که تعلق به سال‌های آخر مدینه دارد، همچنین بسیاری از موضوعات دیگر مانند توصیف پیغمبران، توصیف پیروان ادیان گذشته، تذکر و توضیح آخرت، احکام فقهی و غیره که در گروه‌های آیات با طول‌های متوسط کاملاً متفاوت آمده است.

به طور خلاصه، تنها عامل مؤثری که باقی می‌ماند زمان یا سال نزول است. البته مسئله‌ی اینکه زمان چگونه و از چه راه در تطویل آیات دخالت داشته است، جداگانه باید مطالعه گردد.

جدول زیر که از ۷ سوره با تاریخ نزول تقریباً مشخص استخراج شده است افزایش تدریجی طول متوسط بر حسب سال نزول را به خوبی روشن می‌نماید.

ردیف	نام و شماره سوره	حدود سال نزول	طول متوسط آیات
۱	همزه (۱۰۴)	اول و دوم بعثت	$۳۵ \div ۹ = ۳/۸۹$
۲	طه (۲۰)	چهارم و پنجم بعثت (اسلام آوردن عمر)	$۱۳۰۸ \div ۱۴۳ = ۹/۱۵$
۳	اعراف (۷)	حوالی هجرت	$۳۲۶۲ \div ۲۱۰ = ۱۵/۵۳$
۴	انفال (۸)	اوایل دوران مدینه (جنگ‌های بدر و احد)	$۱۲۰۵ \div ۷۷ = ۱۵/۶۵$
۵	حشر (۵۹)	۴ هجری (اخراج یهودی‌ها از یثرب)	$۴۳۳ \div ۲۴ = ۱۸/۰۴$
۶	نور (۲۴)	۶ هجری (مراجعت از جنگ بنی‌مصطلق)	$۱۲۸۰ \div ۶۵ = ۱۹/۶۹$
۷	مائده (۵)	اواخر دوران رسالت	$۲۷۴۹ \div ۱۲۰ = ۲۲/۹۱$

د) هم‌آهنگی شاخص‌ها

در میان شاخص‌های جمله‌نگار سوره‌های سه‌گانه، اگر دقت کنیم می‌بینیم تنها طول متوسط نیست که از سوره‌ای به سوره دیگر تغییر می‌کنند بلکه سایر شاخص‌های اصلی و شاخص دامنه نیز دستخوش تغییراند.

نکته جالب این است که کلیه شاخص‌های این سوره‌ها، از همزه (۱۰۴) تا احزاب (۳۳) در جهت واحد و به‌طور هم‌آهنگ تغییر کرده‌اند. با به‌پای طول متوسط، طول‌های غالب و دامنه نیز ترقی کرده و ارتفاعات تنزل نموده‌اند. اگر به جای ارتفاع، عکس آن را بگیریم می‌توانیم بگوئیم تغییرات شاخص‌های چهارگانه: طول متوسط، طول غالب، ارتفاع معکوس و دامنه، به هم‌آهنگی یکدیگر تغییر یافته‌اند. در عوض شاخص‌های فرعی تقارن و طول خفیف حالت را کد یا اختلافات ضعیف داشته‌اند.

این مسئله چنانچه در سایر سوره‌ها تعمیم داشته باشد، می‌تواند قرینه‌ی تازه‌ای بر نظام خاص قرآن و اعتبار جمله‌شناسی تلقی گردد.

۱۰- متوسط گیری شاخص‌ها و تعریف طول مبنا

برای رسیدگی به درجه هم‌آهنگی شاخص‌ها و برای سهولت مقایسه، یکی از سوره‌های قرآن مثلاً انبیاء (۲۱) را که دارای پاشش یکنواخت و جمله‌نگار منظم

می‌باشد (شکل ۱۶) و طول متوسط آن نزدیک به عدد ساده ۱۰ است، به عنوان مبنا انتخاب می‌نمائیم و سپس شاخص‌های سایر سوره‌ها را بر شاخص‌های نظیر سوره انبیاء (۲۱) تقسیم می‌کنیم و به ارقام حاصله عنوان «شاخص نسبی» می‌دهیم. اگر شاخص‌های نسبی هر سوره با یکدیگر مساوی درآمد- یا تقریباً مساوی و با اختلاف حداکثر ۲۰ درصد- معلوم خواهد شد که شاخص‌ها، هم‌آهنگی نسبتاً کامل دارند. مثلاً در سه سوره نمونه، شاخص‌های چهارگانه مطلق و نسبی و متوسط‌گیری آنها مطابق جدول زیر در می‌آید.

جدول شاخص‌های ۳ سوره: همزه، روم و احزاب

شاخص‌ها سوره‌ها	طول متوسط		طول غالب		ارتفاع		دامنه		حد اکثر اختلاف
	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	
۱- همزه (۱۰۴)	۰/۳۸۹	۳/۸۹	۰/۵۰۰	۵۵٪	۰/۲۷۰	۱/۴۲	۰/۳۸۹	۰/۳۸۴	۲۸/۵٪
۲- روم (۳۰) (ثلث اول)	۱/۱۴۸	۱۱/۴۸	۱/۰۰۰	۱۴٪	۱/۰۷۱	۴/۱۳	۱/۱۲۸	۱/۰۸۶	۲/۷٪
۳- احزاب (۳۴)	۱/۶۸۹	۱۶/۸۹	۱/۵۰۰	۷٪	۲/۲۲۲	۷/۴	۲/۰۲۱	۱/۸۵۸	۹/۹٪

به طوری که دیده می‌شود شاخص‌های نسبی هر سوره تقریباً مساوی درآمده است و اختلاف هر کدام آنها با متوسط چهار تا، از ۱۷ درصد تجاوز نکرده است. بنابراین میزان هم‌آهنگی در این سوره‌ها از ۸۳ درصد تا ۸۸/۶ درصد می‌باشد. بدیهی است که در حساب احتمالات، دقت صد در صد فقط در صورت بی‌نهایت بودن تعداد افراد و به شرط یکنواختی کامل یا عدم دخالت عناصر و عوامل خاص، قابل انتظار می‌باشد. به همین دلیل در موارد عملی و عادی، متوسل به متوسط‌گیری ارقام و نتایج می‌شوند تا اثر انحراف‌های تصادفی به حداقل و درجه تقریب به حداکثر برسد. چنانچه در سوره‌ای مابین شاخص‌های نسبی هم‌آهنگی دیده شود، متوسط‌گیری مابین آنها، معنی و ارزش خواهد داشت. حال اگر متوسط شاخص‌های نسبی را در عدد ۱۰ که طول متوسط سوره مبنا است ضرب کنیم در واقع به شاخص مطلق برگشته‌ایم و این عدد را که یک نوع طول متوسط اصلاح شده و تعدیل یافته است، «طول مبنا» نامیده، به عنوان معرف سوره به کار خواهیم برد.

در مطالعه جمله‌نگار سوره‌ها دیده می‌شود که از میان چهار شاخص فوق‌الذکر، سه شاخص اصلی «طول متوسط»، «طول غالب» و «ارتفاع» بهتر از شاخص «دامنه»، از ثبات و هم‌آهنگی تبعیت دارند. بنابراین «طول مبنا» را با متوسط‌گیری سه شاخص اصلی به دست می‌آوریم.

علاوه بر سه سوره نمونه‌ی همزه (۱۰۴)، روم (۳۰) و احزاب (۳۴)، در تعداد قابل ملاحظه‌ای از سوره‌های قرآن، هم‌آهنگی قابل توجهی مابین شاخص‌ها مشاهده می‌شود. از آن جمله، در ۸ سوره‌ی دیگر قرآن، هماهنگی بین شاخص‌ها مطابق جدول زیر به دست می‌آید.

هم‌آهنگی شاخص‌ها در ۸ سوره‌ی دیگر قرآن

هم‌آهنگی	دامنه		طول مبنا	ارتفاع		طول غالب		طول متوسط		شاخص‌ها سوره‌ها
	نسبی	مطلق		نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	
۸۹٪	۰/۴۷۳	۱/۷۳	۲/۸۳	۰/۳۰۰	۵۰	۰/۲۵۰	۲	۰/۳۰۰	۳	اخلاص (۱۱۴)
۹۴٪	۰/۵۴۰	۱/۹۸	۳/۵۴	۰/۳۴۹	۴۳	۰/۳۷۵	۳	۰/۳۳۸	۳/۳۸	لیل (۹۴)
۹۲/۷٪	۰/۷۲۰	۲/۶۳	۴/۶۶	۰/۴۲۹	۳۵	۰/۵۰۰	۴	۰/۴۷۱	۴/۷۱	صافات (۳۷)
۹۸/۴٪	۰/۶۷۲	۲/۴۶	۶/۲۸	۰/۶۳۸	۲۳/۵	۰/۶۲۵	۵	۰/۶۲۲	۶/۲۲	قمر (۵۴)*
۹۹/۸٪	۰/۶۶۶	۲/۴۲	۶/۲۵	۰/۶۲۵	۲۴	۰/۶۲۵	۵	۰/۶۲۶	۶/۲۶	قمر (۵۴)
۹۶/۸٪	۰/۷۳۲	۲/۶۸	۸/۴۹	۰/۸۵۷	۱۷/۵	۰/۸۷۵	۷	۰/۸۱۶	۸/۱۶	ق (۵۰)
۹۶/۶٪	۱/۱۵۱	۴/۲۱	۱۰/۹۲	۱/۰۳۴	۱۴/۵	۱/۱۲۵	۹	۱/۱۱۵	۱۱/۱۵	عرفان (۲۵)
۷۷/۷٪	۱/۶۵۹	۶/۰۷	۱۴/۹۰	۱/۷۸۶	۸/۴	۱/۱۲۵	۹	۱/۵۶۰	۱۵/۶۰	یوسف (۱۲)
۹۲/۴٪	۱/۵۵۵	۵/۶۹	۱۵/۹۳	۱/۷۱۴	۸/۷۵	۱/۵۰۰	۱۲	۱/۵۶۵	۱۵/۶۵	انفال (۸)

* با کنار گذاشتن تکرار آیات ترجیع‌بند

مجموعاً در ۳۰ سوره از ۱۱۴ سوره قرآن، طبق جمله‌سنجی‌هایی که به عمل آمده هماهنگی شاخص‌ها خوب است: تکویر (۸۱)، واقعه (۵۶)، عنکبوت (۲۹)، مؤمن (۴۰)، کهف (۱۸)، رعد (۱۳)، مریم (۱۹)، نحل (۱۶)، سجده (۳۲)، قارعه (۱۰۱)، فاطر (۳۵)، یس (۳۶)، ممتحنه (۶۰)، ملک (۶۷)، جن (۷۲)، دهر (۷۶)، انشقاق (۸۴)، بلد (۹۰)، کوثر (۱۰۸)، فاتحه (۱)، کافرون (۱۰۹)، زلزله (۹۹)، و آنها که قبلاً ارائه گردید.

۱۱- سوره‌های ناهم‌آهنگ

در مقابل سی سوره فوق، سوره‌های زیادی هم وجود دارند که شاخص‌های آنها چندان هماهنگی نشان نمی‌دهد.

در این موارد باید دید آیا اصول و نتیجه‌گیری‌های جمله‌شناسی، حالت انحراف و استثنا پیدا کرده است و اعتبار خود را از دست می‌دهد یا دلایل و عوامل خاص در کار است.

معمولاً در این قبیل سوره‌ها جدول آیات و جمله‌نگار نیز نامنظم درمی‌آید. مثلاً غیر متصل و دو قله‌ای است.

همان‌طور که قبلاً گفتیم شرط اعتبار و استفاده از محاسبات و منحنی‌های جمله سنجی قرآن و هر متن دیگر این است که قانون احتمال، یکنواختی حالات و آزادی تصادف حکم‌فرما باشد. همین قدر که استثنا، تعمد، تصنع یا دخالت عوامل و علل خاص وارد شود، نظام بی‌تفاوت آماری و استنتاج‌های احتمالی به هم خواهد خورد. همان‌طور که در دیباچه گلستان ناچار شدیم جمله‌های منظوم را که تحت قاعده محدود کننده‌ی خاص هستند جدا کنیم.

عوامل و عللی که در قرآن نظام یکنواخت احتمالات و یکپارچگی بعضی از سوره‌ها را به هم می‌زند و شاخص‌ها را ناهم‌آهنگ می‌سازد، مختلف است. در زیر چند مورد را مطالعه می‌کنیم.

الف) سوره مزمل (۷۴)

سوره مزمل (۷۴)، از سوره‌های آغاز وحی است و دارای ۲۰ آیه با شاخص‌های ناهم‌آهنگ به شرح زیر می‌باشد:

طول متوسط	۹/۹	مقدار نسبی	۰/۹۹۰	اختلاف	۲۵ %
طول غالب	۶	"	۰/۷۵۰	طول مبنا	۷/۹۳
ارتفاع	۲۳/۵ %	"	۰/۶۳۸		
دامنه	۵/۹	"	۱/۶۲		

وقتی به ترکیب‌بندی آیات در جدول توزیع این سوره (جدول زیر) دقت کنیم، می‌بینیم که آیه ۲۰ (آخری) با طول ۷۷ کلمه‌ای خود ایجاد ناجوری در میان آیات ۲ تا ۱۱ کلمه‌ای نموده و باعث ناهم‌آهنگی شاخص‌ها شده است.

جدول کلمه‌سنجی (توزیع) سوره مزمل (۷۳)، تمام آیات (۱ تا ۲۰)

طول آیات	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۷۷	۷۸
شماره آیات		۱		۲	۳	۴	۱۰	۶	۹		۱۵		۲۰	
				۱۲	۵	۷		۱۴	۱۹					
					۱۳	۸		۱۷						
						۱۱								
						۱۶								
						۱۸								
تعداد آیات	۰	۱	۰	۲	۳	۶	۱	۳	۲	۰	۱	۰	۱	۰
تعداد کلمات	۰	۲	۰	۸	۱۵	۳۶	۷	۲۴	۱۸	۰	۱۱	۰	۷۷	۰
درصد آیات	۰	۵/۳	۰	۱۰/۵	۱۵/۸	۳۱/۶	۵/۳	۱۵/۸	۱۰/۵	۰	۵/۳	۰	۵/۳	۰

تعداد آیات ۲۰، تعداد کلمات ۱۹۸، طول متوسط $۹/۹ = ۱۹۸ \div ۲۰$

آیه آخر سوره مزمل (۷۳) علاوه بر آنکه به لحاظ طول و آهنگ با آیات قبلی که غالباً ۶ کلمه‌ای هستند بی تناسب است به لحاظ مطلب نیز کاملاً نشان می‌دهد که چندین سال بعد و موقعی وارد مجموعه شده است که آیات زیادی نازل گردیده، قرآن شکل یافته و به صورت کتابی در آمده، مؤمنین جمعیت و تشکیل طائفه‌هایی داده‌اند، حرکت در زمین و مأموریت‌های خارج راه افتاده و موقع اعلام جهاد نزدیک شده است.

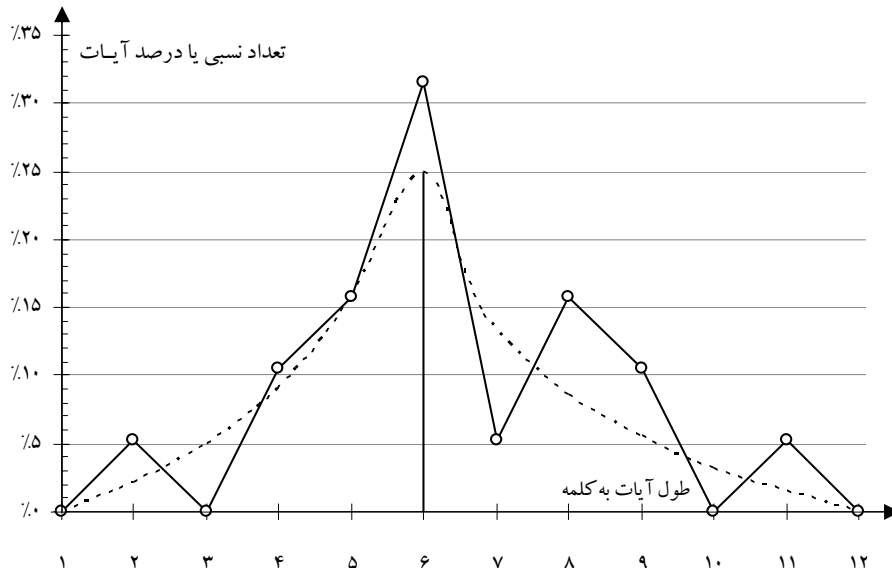
با خارج کردن آیه آخر^۱ از حساب جدول، جمله‌نگار سوره نسبتاً منظم و شاخص‌ها هم آهنگ شده، طول متوسط $۶/۳۷$ در می‌آید که فقط ۴ درصد با طول مبنا اختلاف دارد (شکل ۱۷).

۱. آیه چنین است:

مزمل (۷۳) / ۲۰:

ترجمه: پروردگار تو آگاه است که تو و گروهی از همراهان نزدیک دو ثلث یا نصف یا [حداقل] ثلث شب را [به عبادت] برمی‌خیزید؛ خداست که شب و روز را تقدیر می‌کند؛ [او] آگاه است که شما قادر نیستید این حدود را [برای شب‌زنده‌داری] به درستی رعایت کنید، لذا [به رحمت خود] بر شما بازگشت؛ اینک هر چه میسر است، [در ساعات شب] به تلاوت قرآن پردازید؛ خدا می‌داند که برخی از شما بیمار خواهند بود، و برخی دیگر در طلب روزی از بخشایش خدا در سفرند، و گروهی دیگر در راه خدا جنگ می‌کنند؛ پس در همان حد که میسر است آیات قرآن را تلاوت کنید، و به نماز بایستید و زکات پردازید و [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو بدهید؛ و هر نیکویی که برای خود پیش می‌فرستید، به صورت پاداشی بهتر و بزرگ‌تر، آن را نزد خدا باز می‌یابید؛ و از خدا آمرزش بخواهید؛ که خدا آمرزگاری است مهربان.

شکل ۱۷- جمله‌نگار سوره مزمل (۷۴) (بدون آیه آخر)

شاخص‌ها	مطلق	نسبی
طول متوسط	۶/۳۷	۰/۶۳۷
طول غالب	۶	۰/۷۵۰
ارتفاع	۲۵%	۰/۶۰۰
دامنه	۲/۱۱	۰/۵۷۸

۶/۶۲ طول مبنا

ب) سورهٔ مرسلات (۷۷)

سوره مرسلات (۷۷) نیز مانند سوره‌های قمر (۹۴)، رحمن (۵۵) و شعراء (۲۹)، دارای ترجیع‌بند است و آیه‌ی «

« ۱، ۱۰ بار در آن تکرار می‌شود. برحسب آنکه آیهٔ ترجیع‌بند را ۱۰ مرتبه یا ۱ مرتبه به حساب بیاوریم به دو جمله‌نگار مختلف و دو دسته شاخص می‌رسیم که دومی منظم‌تر و هماهنگ است: شکل‌های (۱۸- الف) و (۱۸- ب).

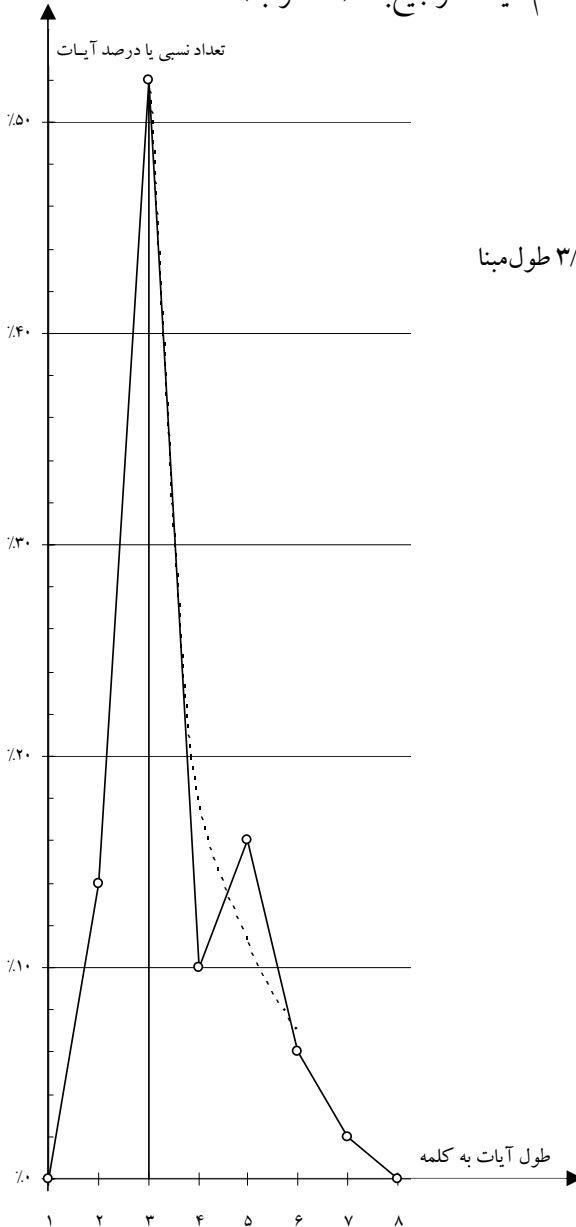
در این قبیل سوره‌ها آیات تکراری حالت استثنا و یک‌نوع تصنع را دارد، وجودشان نظام یکنواخت و تساوی احتمال را به هم می‌زند و چون با کنار گذاشتن آنها قانون

۱. مرسلات (۷۷) / ۱۵ یا ۱۹ یا ۲۴ یا ۲۸ یا ۳۴ یا ۳۷ یا ۴۰ یا ۴۵ یا ۴۷ یا ۴۹: در آن روز، وای به حال تکذیب‌کنندگان.

احتمالات حاکم می‌شود منحنی مشخصه و شاخص‌ها حالت عادی تقریباً هماهنگ پیدا می‌کنند.

شکل ۱۸- الف : جمله‌نگار سوره مرسلات (۷۷)، تمام آیات (۱ تا ۵)

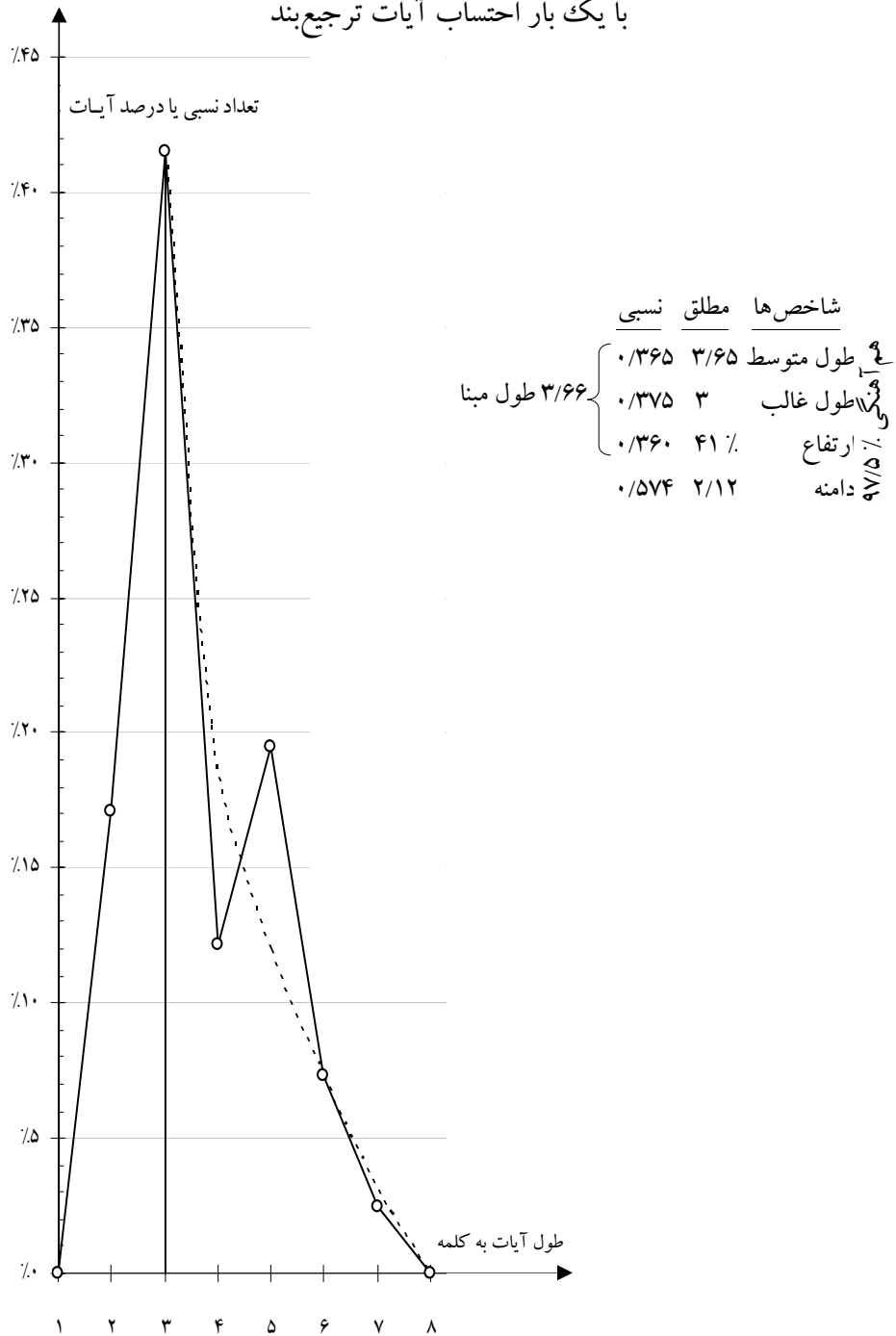
با احتساب تمام آیات ترجیع‌بند (۱۰ مرتبه)

شاخص‌ها	مطلق	نسبی
طول متوسط	۳/۵۴	۰/۳۵۴
طول غالب	۳	۰/۳۷۵
ارتفاع	۵۲٪	۰/۲۸۸
دامنه	۱/۹۴	۰/۵۳۰

مجموع آیات: ۸۵

شکل ۱۸- ب: جمله‌نگار سوره مرسلات (۷۷)، تمام آیات (۱ تا ۵۰)
با یک بار احتساب آیات ترجیع‌بند

ج (سوره‌های طولانی و مرتب)

نزول غالب سوره‌های کوچک (مانند: همزه (۱۰۴)، اخلاص (۱۱۲)، قدر (۹۷)، تین (۹۵)، لیل (۹۲) و بعضی از سوره‌های متوسط (مانند انبیاء (۲۱)، یوسف (۱۲)، عبس (۸۵)، حدید (۵۷)، سجده (۲۲))، و یکپارچه بوده است. توزیع آیات در این سوره‌ها یکنواختی مطلوب احتمالات را دارد و اختلاف و تمایز چندانی مابین قسمت‌های مختلف سوره به لحاظ پاشش آیات، بر حسب طول‌های مختلف دیده نمی‌شود.

اما در بسیاری از سوره‌های دیگر قرآن، ناجوری آماری دیده می‌شود. مثلاً در ابتدای یک سوره، طول آیات در اطراف ۸ کلمه دور می‌زند و سپس غلبه با طول ۱۲ می‌شود. منحنی جمله‌نگار به جای یک ماکزیمم آشکار یا یک قله، تضاریس بیشتر از معمول و قله‌های متعدد نشان می‌دهد. البته شاخص‌ها نیز ناهماهنگ در می‌آیند. به‌محتوی و مضمون آیات این گونه سوره‌ها نیز که نگاه کنیم، مطالب را گوناگون و تا حدودی مستقل از یکدیگر می‌بینیم.

طبیعی است که سوره‌هایی مانند بقره (۲) که شامل ۲۸۶ آیه و ۵۹۴۸ کلمه در باره مسائل عدیده مربوط به وقایع و زمان‌های متفاوت است، نمی‌توانسته است در یک مجلس بر پیغمبر نازل شده باشد.

جالب توجه و نکته مورد انتظار این است که وقتی آیات این نوع سوره‌ها را بر حسب موضوعات و فصول مربوطه گروه‌بندی می‌کنیم پاشش آیات در هر گروه یکنواخت شده هر گروه، یا مجموعه‌ی گروه‌های دارای طول متوسط‌های تقریباً مساوی، جمله‌نگار قابل قبول پیدا می‌کنند و شاخص‌ها مانند سوره‌های یکپارچه هماهنگ در می‌آیند.

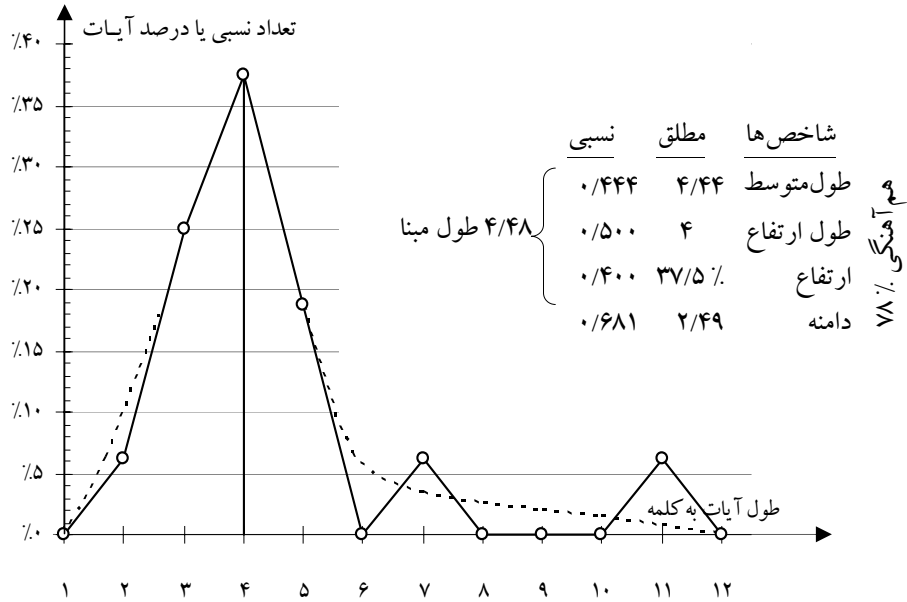
مثلاً سوره قلم (۶۸) که طول متوسط سراسری آن ۵/۷۷ است و هماهنگی ضعیف دارد، به لحاظ مطلب و جمله‌بندی قبل، تفکیک به دو گروه متمایز می‌باشد:

الف) آیات ۱ تا ۱۶ اعتراض و اعراض نسبت به مشرکین

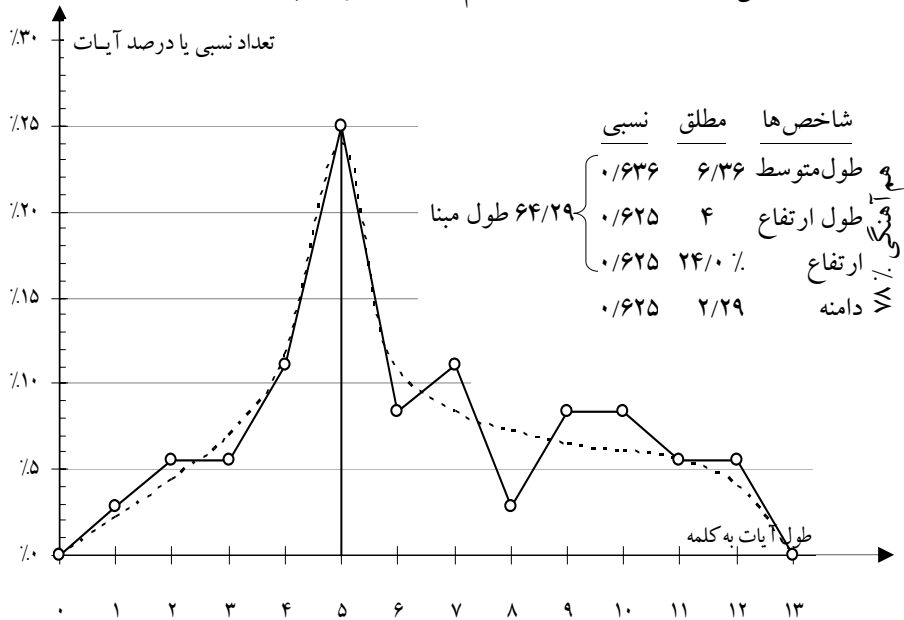
ب) آیات ۱۷ تا ۵۲ تنبیه و تندیهای توحیدی

طول‌های غالب و متوسط و طول مبنا در این دو گروه کاملاً متفاوت در می‌آید ضمن اینکه در داخل هر گروه هماهنگی کافی وجود دارد (۸۸ درصد، در گروه الف و ۹۲/۸ درصد، در گروه ب): شکل ۱۹.

شکل ۱۹- جمله‌نگار سوره قلم (۶۸)، گروه الف (آیات ۱ تا ۱۶)

شکل ۱۹- جمله‌نگار سوره قلم (۶۸)، گروه ب (آیات ۱۷ تا ۵۲)

در این قبیل موارد و هر جا که عدم یکنواختی در پاشش آیات دیده شود، سوره را باید «تقطیع» و به چند گروه هم طول تقسیم کرد. سوره بقره (۲)، در اثر تفکیک موضوعات و تقطیع، به ۵ گروه تقسیم می‌شود که طول مبناهای آنها از ۱۲/۳۶ تا ۳۳/۹۱ تغییر می‌کند. سوره آل عمران (۳) قابل تقسیم به دو گروه است و سوره مائده (۵) نیز مانند سوره بقره (۲)، به ۵ گروه متمایز به طول‌های ۱۶/۳۶ تا ۴۲/۰۴ تقطیع می‌شود. سوره‌های بروج (۸۵)، اعلیٰ (۸۷)، طارق (۸۶)، شمس (۹۱) و فجر (۸۹) نیز هر یک از ۲ گروه تشکیل می‌شوند.

با توجه به نکات فوق‌الذکر و تأمین شرایط یکنواختی آیات به لحاظ قانون احتمالات، یعنی با کنار گذاشتن آیات غیر معاصر و تکراری یا با تقطیع نمودن سوره‌های ناهماهنگ، کلیه سوره‌های قرآن دارای جمله‌نگارها و شاخص‌های نسبتاً منظم و هماهنگ گردیدند و برای هر سوره یا هر گروه از سوره‌های مرکب، یک طول مبنای مخصوص به دست آمد.

۱۲- ردیف‌بندی سوره‌ها و گروه‌های آیات،

برحسب طول مبناهای مربوطه

با مطالعه تفصیلی از طریق کلمه شماری آیات و تجزیه و تحلیل‌های آماری و ترسیم جمله‌نگارها که روی تک تک سوره‌ها به عمل آمد، به این نتیجه رسیدیم که قرآن با ۱۱۴ سوره خود قابل تقسیم بر ۱۹۴ گروه یکنواخت هماهنگ می‌باشد که طول مبناهای آنها از ۲/۱۱ تا ۴۲/۱۳ ترقی می‌کند.

از این جهت، همان‌طور که تنوع مطالب و تغییرات وسیع طول متوسط سوره‌ها، از خصوصیات استثنایی بارز قرآن می‌باشد، هماهنگی شاخص‌ها یا وحدت نظام جمله‌بندی سراسر قرآن نیز صفت ممیزه استثنایی دیگری به‌شمار می‌رود، ضمن آنکه مجموعه این دو امر اعتبار خاص به جمله‌شناسی قرآن و حق استفاده از شاخص‌های جمله‌نگارها را به ما می‌دهد.

از طرف دیگر قبلاً دیدیم که برای توجیه تغییر طول متوسط (یا طول مبنای) سوره‌ها (و گروه‌ها)، هیچ یک از عوامل مکان و موضوع و مخاطب، نقش تعیین کننده نداشت و ناچار می‌بایستی آن را یک پدیده دیگر که بر حسب زمان تحول

پیدا کرده است تلقی نمائیم. خصوصاً که تغییر حالات و روحیه آورنده قرآن نیز نمی‌تواند علت و عامل این کیفیت تصور شود. به شهادت تاریخ، اخلاق و حالات پیغمبر در سراسر دوران رسالت وضع استوار نسبتاً ثابت داشته، نه مصائب جانسوز و مشکلات طاقت‌فرسا او را از کوره به‌در می‌آورد و نه به یاس و ترس و تردیدش می‌انداخته است و نه پیروزی‌ها و خوش‌آمدها او را مست و مغرور می‌ساخته است. به این ترتیب به خود حق می‌دهیم قاعده تطویل تدریجی آیات بر حسب زمان را که در موارد عدیده و هر جا که حدود سال نزول معلوم باشد صدق می‌کند، تعمیم داده به عنوان نظم دیگری از این کتاب بپذیریم.

حال علت طبیعی یا مشیت الهی این کار چه بوده است، مطلب در خور تحقیق می‌باشد ولی عدم توانایی فعلی ما برای توجیه قضیه نمی‌تواند مانع پذیرش آن باشد. بنابراین، سوره‌ها و گروه‌های یکنواخت را بر حسب طول مبناهای مربوطه ردیف‌بندی کرده همان توالی را به عنوان ترتیب نزول خواهیم شناخت. البته با قید تقریبی بودن و غیر قطعی دانستن. زیرا که بالاخره حساب آمار و احتمالات در کار است و تعداد عناصر مورد اندازه‌گیری بینهایت نیست.

۱۳- تعیین سال نزول سوره‌ها و آیات

پس از آنکه گروه‌های آیات و سوره‌ها را بر حسب ترقی طول مبناهای مربوطه، ردیف‌بندی کردیم و ترتیب توالی نزول آنها معلوم شد، تشخیص سال نزول هر یک، دیگر زیاد اشکال نخواهد داشت. کافی است:

اولاً در یک جدول در برابر هر سوره یکپارچه یا گروه یکنواخت، آیات معاصر مجموع کلمات سوره‌ها و گروه‌های نازل شده قبل از آن را محاسبه و یادداشت نمائیم؛ ثانیاً در یک دستگاه مختصات تحلیلی که محور طول آن بر حسب سال‌های رسالت مندرج شده باشد و محور عرض معرف مجموع کلمات نازل شده در آن سوره یا گروه باشد، نقاط نمایش دهنده‌ی سوره‌های تاریخ‌دار را، از روی سال نزول مربوطه و جمع آیات نازله تا آن زمان مشخص کنیم؛

ثالثاً نقاط شناخته شده فوق را به هم متصل نمائیم.

خط منکسر یا منحنی معادلی که از اتصال نقاط معرف سوره‌های تاریخ‌دار به دست می‌آید، منحنی تنزیل یا مسیر وحی خواهد بود.

محل شکل ۲۰

اینک هر نقطه از این منحنی را که بگیریم، در محور عرض، مجموع کلمات نازل شده را خوانده با مراجعه به جدول ردیف‌بندی فوق‌الذکر، نام سوره یا گروه نظیر آن را خواهیم یافت و سپس روی محور طول مختصات سال نزول را خواهیم خواند. چنین عملیات، به طوری که در کتاب «سیر تحول قرآن» تشریح شده است، انجام گردیده و این نتیجه ساده و جالب به دست آمد که نقاط (یا مناطق) معرف غالب قریب به اتفاق سوره‌های تاریخ‌دار قرآن، در امتداد یکدیگر قرار دارند و منحنی تنزیل خطی است مستقیم.

به عبارت دیگر تعداد کلمات نازل شده قرآن در هر یک از سال‌های رسالت مقداری ثابت در حدود ۳۶۳۰ کلمه بوده است: شکل ۲۰.

به پیغمبر ما در سال‌های تنهایی و سختی و فرصت، همان اندازه کلمات وحی می‌شده است که در سال‌های جوشش امت و درگیری با مسائل و مشکلات بی‌شمار. واردات ۲۳ سال رسالت^۱ دستخوش تغییر و تزلزل نشده تبعیت از حوادث و عوامل شخصی و محیطی نکرده است.

۱۴- جدول منحنی سال نزول آیات

اینک چنانچه استدلال‌های فوق و استنباط‌های ما از جمله شناسی قرآن درست باشد جدول مقابل که در آن، سال‌های نزول تقریبی تک تک آیات قرآن تعیین شده است قابل قبول خواهد بود.

۱. همان‌طور که در صفحه ۱۶۵ مجموعه آثار (۱۲)، سیر تحول قرآن (۱) توضیح داده شده است، دوران رسالت ۲۳ سال نیست و این رقم، با مسامحه نسبت به روز و ماه‌های ابتدا و انتهای این دوران، تنها مبتنی بر شمارش سال‌های دوران رسالت است. دوران رسالت شامل ۵ ماه انتهایی از سال اول بعثت و ۲۱ سال کامل از ابتدای سال دوم تا انتهای سال بیست و دوم بعثت و دو ماه از ابتدای سال بیست و سوم بعثت، یعنی جمعاً ۲۱ سال و ۷ ماه است که ۱۱ سال و ۷ ماه از آن دوران مکه را تشکیل می‌دهد و ۱۰ سال کامل، دوران مدینه می‌باشد (ب.ف.ب).

دوران مکه			دوران مدینه		
از سال اول بعثت، ماه‌های: شعبان، رمضان، شوال، ذی‌قعدة، ذی‌حجه	سال دوم الی سال دوازدهم بعثت	از سال ۱۳ بعثت، ماه‌های محرم، صفر	از سال سیزدهم بعثت، ماه‌های: ربیع‌الاول، ربیع‌الثانی، جمادى‌الاول، جمادى‌الثانی، رجب، شعبان، ذی‌قعدة، ذی‌حجه	سال چهاردهم الی سال بیست و دوم	از سال بیست و سوم، ماه‌های: محرم و صفر
۵ ماه	+ ۱۱ سال	+ ۲ ماه	+ ۱۰ ماه	+ ۹ سال	+ ۲ ماه
۱۱ سال و ۷ ماه			+	۱۰ سال تمام	

جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
بعثت = ب	هجرت = ه			
-	ب ۳	یکپارچه	۱ تا ۷	فاتحه (۱)
-	ب ۷	الف	۱ تا ۱۹ الف	بقره (۲)
ه ۹	-	د	۱۹ ب تا ۲۷	
ه ۱	-	ب	۲۸ تا ۳۷	
ه ۵	-	ج	۳۸ تا ۱۴۷	
-	ب ۷	الف	۱۴۸ تا ۱۵۲	
ه ۹	-	د	۱۵۳	
-	ب ۷	الف	۱۵۴ تا ۱۵۸	
ه ۱۰	-	ه	۱۵۹	
ه ۹	-	د	۱۶۰ تا ۱۸۵	
ه ۱	-	ب	۱۸۶ تا ۱۹۱	
ه ۹	-	د	۱۹۲ تا ۱۹۹	
-	ب ۷	الف	۲۰۰ تا ۲۰۵	
ه ۹	-	د	۲۰۶ تا ۲۴۳	
ه ۱۰	-	ه	۲۴۴	
-	ب ۷	الف	۲۴۵ تا ۲۴۶	
ه ۱۰	-	ه	۲۴۷ تا ۲۵۴	
ه ۹	-	د	۲۵۵	
ه ۱۰	-	ه	۲۵۶ تا ۲۵۹	
ه ۱۱	-	ه	۲۶۰ تا ۲۶۲	
ه ۹	-	د	۲۶۳ تا ۲۷۴	
ه ۱۰	-	د	۲۷۵ تا ۲۸۳	
ه ۱۱	-	ه	۲۸۴ تا ۲۸۶	
ه ۳	-	ب	۱ تا ۲۹	آل عمران (۳)
ه ۲	-	الف	۳۰ تا ۹۳	
ه ۳	-	الف	۹۴ تا ۱۷۶	
ه ۳	-	ب	۱۷۷ تا ۲۰۰	
ه ۸	-	الف	۱ تا ۴۶	نساء (۴)
ه ۱۰	-	ج	۴۶ تکمیل	
ه ۶	-	ب	۴۷ تا ۶۰	
ه ۸	-	الف	۶۱ تا ۱۲۵	
ه ۱۰	-	ج	۱۲۶ تا ۱۲۹	
ه ۶	-	ب	۱۳۰ تا ۱۷۴	
ه ۱۰	-	ج	۱۷۵	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
۱۱ هـ	-	هـ	۱ تا ۹	مائده (۵)
۲ هـ	-	الف	۱۰ تا ۱۴	
۱۰ هـ	-	د	۱۵ تا ۲۲	
۲ هـ	-	الف	۲۳ تا ۲۹	
۹ هـ	-	ج	۳۰ تا ۳۶	
۲ هـ	-	الف	۳۷ تا ۴۴	
۱۰ هـ	-	د	۴۵ تا ۵۵	
۷ هـ	-	ب	۵۶ تا ۸۸	
۹ هـ	-	ج	۸۹ تا ۱۲۰	
-	ب ۱۰	الف	۱ تا ۳۰	انعام (۶)
۶ هـ	-	ب	۳۱ تا ۷۳	
-	ب ۱۰	الف	۷۴ تا ۸۲	
۶ هـ	-	ب	۸۳ تا ۱۰۴	
-	ب ۱۰	الف	۱۰۵ تا ۱۱۷	
۶ هـ	-	ب	۱۱۸ تا ۱۳۴	
۱۰ هـ	-	ج	۱۳۵ تا ۱۵۴	
۶ هـ	-	ب	۱۵۵ تا ۱۶۵	
۳ هـ	-	ب	۱ تا ۳۰	اعراف (۷)
۴ هـ	-	ب	۳۱ تا ۵۶	
-	ب ۹	الف	۵۷ تا ۱۱۱	
-	ب ۱۰	الف	۱۱۲ تا ۱۵۴	
۴ هـ	-	ب	۱۵۵ تا ۱۷۵	
-	ب ۱۰	الف	۱۷۶ تا ۲۰۵	
۱ هـ	-	-	۱ تا ۶۰	انفال (۸)
۲ هـ	-	-	۶۱ تا ۷۶	
۸ هـ	-	الف	۱ تا ۳۷	توبه (۹)
۴ هـ	-	ب	۳۸ تا ۷۱	
۷ هـ	-	ج	۷۲ تا ۱۳۰	
۴ هـ	-	الف	۱ تا ۷۱	یونس (۱۰)
-	ب ۱۱	ب	۷۲ تا ۱۰۹	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = ه	بعثت = ب			
-	ب ۸	-	۱ تا ۲۴	هود (۱۱)
-	ب ۹	-	۱۲۳ تا ۲۵	
-	ب ۱۱	-	۱ تا ۱۱۱	یوسف (۱۲)
ه ۶	-	-	۱ تا ۱۲	رعد (۱۳)
ه ۷	-	-	۱۳ تا ۴۳	
-	ب ۱۲	الف	۱ تا ۵	ابراهیم (۱۴)
ه ۹	-	ج	۶	
-	ب ۱۲	الف	۷ تا ۳۵	
ه ۹	-	ج	۳۶	
-	ب ۱۲	الف	۳۷ تا ۴۲	
-	ب ۷	ب	۴۳ تا ۵۲	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۵	حجر (۱۵)
-	ب ۴	-	۶ تا ۴۸	
-	ب ۳	الف	۴۹ تا ۹۹	
-	ب ۷	الف	۱ تا ۳۴	نحل (۱۶)
ه ۲	-	ب	۳۵ تا ۴۲	
-	ب ۷	الف	۴۳ تا ۶۶	
ه ۲	-	ب	۶۷ تا ۹۱ الف	
ه ۵	-	ج	۹۱ تا ۹۹ ب	
-	ب ۷	الف	۱۰۰ تا ۱۰۷	
ه ۲	-	ب	۱۰۸ تا ۱۲۰	
-	ب ۷	الف	۱۲۱ تا ۱۲۹	
-	ب ۹	ب	۱ تا ۸	اسراء (۱۷)
-	ب ۸	الف	۹ تا ۵۴	
ه ۲	-	ج	۵۵ تا ۶۲	
-	ب ۸	الف	۶۳ تا ۶۷	
ه ۲	-	ج	۶۸ تا ۷۲	
-	ب ۸	الف	۷۳ تا ۸۳	
-	ب ۹	ب	۸۴ تا ۱۰۲	
-	ب ۸	الف	۱۰۳ تا ۱۱۱	
-	ب ۷	الف	۱ تا ۷	کهف (۱۸)
ه ۸	-	ج	۸ تا ۲۷	
-	ب ۱۲	ب	۲۸ تا ۵۸	
-	ب ۷	الف	۵۹ تا ۱۱۰	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۶	الف	۱ تا ۳۴	مریم (۱۹)
-	ب ۷	ج	۳۵ تا ۴۱	
-	ب ۶	الف	۴۲ تا ۷۵ (بجز قسمتی از ۵۹)	
-	ب ۷	ج	۱۶ کلمه از وسط آیه ۵۹	
-	ب ۴	ب	۷۶ تا ۹۸	
-	ب ۴	الف	۱ تا ۵۴	طه (۲۰)
-	ب ۶	ب	۵۵ تا ۷۳	
-	ب ۷	ب	۷۴ تا ۱۳۵	
-	ب ۵	-	۱ تا ۱۰	انبیاء (۲۱)
-	ب ۶	-	۱۱ تا ۱۱۲	
هـ ۳	-	ب	۱ تا ۱۷	حج (۲۲)
-	ب ۱۰	الف	۱۸ تا ۳۰	
هـ ۳	-	ب	۳۱ تا ۴۲	
-	ب ۱۰	الف	۴۳ تا ۶۸	
هـ ۳	-	ب	۶۹ تا ۷۷	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۱	مؤمنون (۲۳)
-	ب ۵	ب	۱۲ تا ۱۱۸	
هـ ۵	-	الف	۱ تا ۳۳	نور (۲۴)
هـ ۱۰	-	ب	۳۴ تا ۴۴	
-	ب ۱۰	ج	۴۵ تا ۵۶	
هـ ۱۰	-	ب	۵۷ تا ۶۴	
-	ب ۶	-	۱ تا ۷۷	فرقان (۲۵)
-	ب ۴	الف	۱ تا ۵۱	شعراء (۲۶)
-	ب ۳	ب	۵۲ تا ۲۷۷	
-	ب ۸	-	۱ تا ۹۵	نمل (۲۷)
-	ب ۱۱	الف	۱ تا ۴۴	قصص (۲۸)
-	ب ۱۲	الف	۴۵ تا ۴۶	
-	ب ۱۲	ب	۴۷ تا ۷۵	
هـ ۷	-	ج	۷۶ تا ۸۴	
-	ب ۱۲	الف	۸۵ تا ۸۸	
-	ب ۱۰	ب	۱ تا ۶۹	عنکبوت (۲۹)

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۶	الف	۱ تا ۲۶	روم (۴۰)
-	ب ۹	ب	۲۷ تا ۶۰	
-	ب ۶	الف	۱ تا ۱۰	لقمان (۴۱)
-	ب ۱۲	ب	۱۱ تا ۳۴	
-	ب ۷	-	۱ تا ۲۶	سجده (۴۲)
-	ب ۸	-	۲۷ تا ۳۰	
-	ب ۵	الف	۱ تا ۳	احزاب (۴۳)
هـ ۵	-	ب	۴ تا ۶	
-	ب ۵	الف	۷ تا ۸	
هـ ۵	-	ب	۹ تا ۲۲	
هـ ۶	-	ب	۲۳ تا ۴۰	
-	ب ۵	الف	۴۱ تا ۴۷	
هـ ۶	-	ب	۴۸ تا ۵۲	
هـ ۱۱	-	ج	۵۳ تا ۵۵	
هـ ۶	-	ب	۵۶ تا ۶۲	
-	ب ۵	الف	۶۳ تا ۶۸	
هـ ۶	-	ب	۶۹ تا ۷۳	
هـ ۴	-	الف	۱ تا ۹	سبا (۴۴)
-	ب ۱۰	ب	۱۰ تا ۱۲	
-	ب ۱۱	ب	۱۳ تا ۵۴	
هـ ۱۰	-	ب	۱ تا ۳	فاطر (۴۵)
هـ ۱	-	الف	۴ تا ۴۵ (بجز ۹ تا ۱۳ و قسمتی از ۱۹)	
هـ ۱۰	-	ب	۹ تا ۱۳ و ۲۳ کلمه از ۱۹	
-	ب ۵	-	۱ تا ۸۳	یس (۴۶)
-	ب ۳	-	۱ تا ۱۸۲	صافات (۴۷)
-	ب ۵	الف	۱ تا ۲۴	ص (۴۸)
-	ب ۱۲	ج	۲۵ تا ۲۸	
-	ب ۵	الف	۲۹ تا ۶۶	
-	ب ۳	ب	۶۷ تا ۸۸	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول	گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره	
			بعثت = ب	هجرت = ه
۱ هـ	ب	۱ تا ۲۹	زمر (۳۹)	-
-	الف	۳۰ تا ۳۸		ب ۸
۱ هـ	ب	۳۹ تا ۵۳		-
-	الف	۵۴ تا ۶۶		ب ۸
۴ هـ	ج	۶۷ تا ۷۵		-
-	الف	۱ تا ۶	مؤمن (۴۰)	ب ۸
-	ب	۷ تا ۵۳		ب ۱۲
-	الف	۵۴ تا ۶۲		ب ۸
-	ب	۶۳ تا ۸۵		ب ۱۲
-	الف	۱ تا ۷	فصلت (۴۱)	ب ۵
-	ب	۸ تا ۳۸		ب ۹
۲ هـ	ج	۳۹ تا ۵۴		-
-	-	۱ تا ۱۴	شوری (۴۲)	ب ۱۲
۱ هـ	-	۱۵ تا ۵۳		-
-	الف	۱ تا ۶۵	زخرف (۴۳)	ب ۵
-	ب	۶۶ تا ۷۸		ب ۴
-	الف	۷۹ تا ۸۹		ب ۵
-	الف	۱ تا ۴۲	دخان (۴۴)	ب ۴
-	ب	۴۳ تا ۵۹		ب ۳
-	-	۱ تا ۳۶	جاثیه (۴۵)	ب ۸
۲ هـ	الف	۱ تا ۱۳	احقاف (۴۶)	-
۸ هـ	ب	۱۴ تا ۲۵		-
۲ هـ	الف	۲۶ تا ۲۷		-
۸ هـ	ب	۲۸ تا ۳۱		-
۹ هـ	ب	۳۲ تا ۳۵		-
۱ هـ	-	۱ تا ۴۰	محمد (۴۷)	-
۷ هـ	-	۱ تا ۲۹	فتح (۴۸)	-
۷ هـ	-	۱ تا ۱۸	حجرات (۴۹)	-
-	-	۱ تا ۴۵	ق (۵۰)	ب ۵
-	الف	۱ تا ۶	ذاریات (۵۱)	ب ۱
-	ب	۷ تا ۶۰		ب ۴

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۱	الف	۸ تا ۱	طور (۵۲)
-	ب ۴	ب	۲۰ تا ۹	
-	ب ۴	ج	۲۱	
-	ب ۴	ب	۲۸ تا ۲۲	
-	ب ۴	ج	۴۹ تا ۲۹	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۲۵، به جز ۲۳	نجم (۵۳)
-	ب ۱۲	ب	۲۳ و ۲۶ تا ۳۳	
-	ب ۳	ج	۳۴ تا ۶۲	
-	ب ۴	-	۱ تا ۵۵	قمر (۵۴)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۲۷، بجز ۷ و ۸	رحمن (۵۵)
-	ب ۴	ب	۷ و ۸ و ۲۸ تا ۴۵ و ۷۸	
-	ب ۲	الف	۴۶ تا ۷۷	
-	ب ۲	-	۱ تا ۹۶	واقعه (۵۶)
۵۴	-	-	۸ تا ۱	حدید (۵۷)
۵۵	-	-	۲۹ تا ۹	
۵۹	-	-	۱ تا ۲۲	مجادله (۵۸)
۵۴	-	-	۱ تا ۲۴	حشر (۵۹)
۱۰ هـ	-	-	۱ تا ۱۲	ممتحنه (۶۰)
۵۲	-	-	۱ تا ۱۴	صف (۶۱)
۵۲	-	-	۱ تا ۱۱	جمعه (۶۲)
۵۳	-	-	۱ تا ۱۱	منافقون (۶۳)
-	ب ۸	-	۱ تا ۱۸	تغابن (۶۴)
۱۰ هـ	-	الف	۱ تا ۷	طلاق (۶۵)
۵۷	-	ب	۸ تا ۱۲	
۱۰ هـ	-	-	۱ تا ۱۲	تحریم (۶۶)
-	ب ۷	-	۱ تا ۳۰	ملک (۶۷)
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۶	قلم (۶۸)
-	ب ۴	ب	۱۷ تا ۵۲	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول	گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
-	ب ۳	الف ۱ تا ۳	حاقه (۶۹)
-	ب ۳	ب ۴ تا ۶	
-	ب ۴	ب ۷ تا ۱۲	
-	ب ۳	الف ۱۳ تا ۳۷	
-	ب ۳	ج ۳۸ تا ۵۲	
-	ب ۴	الف ۱ تا ۴	معارض (۷۰)
-	ب ۲	ب ۵ تا ۱۸	
-	ب ۳	ج ۱۹ تا ۳۵	
-	ب ۴	الف ۳۶ تا ۴۴	
-	ب ۴	-	نوح (۷۱)
-	ب ۶	-	جن (۷۲)
-	ب ۴	الف ۱ تا ۱۹	مزل (۷۴)
-	ب ۱۲	ب ۲۰	
-	ب ۱	الف ۱ تا ۷	مدثر (۷۴)
-	ب ۲	ب ۸ تا ۱۰	
-	ب ۲	ج ۱۱ تا ۳۰	
-	ب ۸	د ۳۱ تا ۳۴ اصلی	
-	ب ۲	ج الحاقی ۳۴ تا ۵۵	
-	ب ۲	الف ۱ تا ۶	قیامت (۷۵)
-	ب ۲	ب ۷ تا ۱۳	
-	ب ۲	الف ۱۴ تا ۱۹	
-	ب ۲	ب ۲۰ تا ۴۰	
-	ب ۴	-	دھر (۷۶)
-	ب ۵	-	۳۰ و ۳۱
-	ب ۲	-	۱ تا ۵۰
-	ب ۲	الف ۱ تا ۳۶	نباء (۷۸)
-	ب ۶	ب ۳۷ تا ۴	
-	ب ۲	الف ۱ تا ۲۶	نازعات (۷۹)
-	ب ۳	ب ۲۷ تا ۴۶	
-	ب ۲	-	عبس (۸۰)
-	ب ۲	۱ تا ۴۳	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
بعثت = ب	هجرت = هـ			
-	ب ۱	-	۱ تا ۲۹	تکویر (۸۱)
-	ب ۱	الف	۱ ← ۵	انفطار (۸۲)
-	ب ۳	ب	۶ تا ۲۰	
-	ب ۳	-	۱ تا ۳۶	مطففین (۸۳)
-	ب ۲	-	۱ تا ۲۵	انشقاق (۸۴)
-	ب ۱	الف	۱ تا ۷	بروج (۸۵)
-	ب ۶	ب	۸ تا ۱۱	
-	ب ۱	الف	۱۲ تا ۲۲	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۰	طارق (۸۶)
-	ب ۱	ب	۱۱ تا ۱۷	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۹ منهای ۷	اعلیٰ (۸۷)
-	ب ۲	ب	۷ و ۱۰ تا ۱۴	
-	ب ۳	ب	۱۵ تا ۱۹	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۱۶ منهای ۶ و ۷	غاشیہ (۸۸)
-	ب ۲	ب	۶ و ۷ و ۱۷ تا ۲۶	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۱۳	فجر (۸۹)
-	ب ۳	ب	۱۴ تا ۲۷	
-	ب ۲	الف	۲۸ تا ۳۱	
-	ب ۳	-	۱ تا ۲۰	بلد (۹۰)
-	ب ۱	الف	۱ تا ۱۰	شمس (۹۱)
-	ب ۲	ب	۱۱ تا ۱۶	
-	ب ۲	-	۱ تا ۲۱	لیل (۹۲)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۸	ضحیٰ (۹۳)
-	ب ۲	ب	۹ تا ۱۱	
-	ب ۲	-	۱ تا ۸	انشراح (۹۴)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۸، منهای ۶	تین (۹۵)
-	ب ۲	ب	۶	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۵	علق (۹۶)
-	ب ۲	ب	۶ تا ۱۹	
-	ب ۴	-	۱ تا ۵	قدر (۹۷)

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول	گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره	
			بعثت = ب	هجرت = ه
-	ب ۶	۸ تا ۱	بینه (۹۸)	
-	ب ۳	۸ تا ۱	زلزال (۹۹)	
-	ب ۳	۱۱ تا ۱	عادیات (۱۰۰)	
-	ب ۳	۸ تا ۱	قارعه (۱۰۱)	
-	ب ۱	۲ تا ۱	تکاثر (۱۰۲)	
-	ب ۳	۸ تا ۳		
-	ب ۱	۲ تا ۱	عصر (۱۰۳)	
-	ب ۵	۳		
-	ب ۲	۹ تا ۱	همزه (۱۰۴)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	فیل (۱۰۵)	
-	ب ۲	۵ تا ۱	قریش (۱۰۶)	
-	ب ۲	۷ تا ۱	ماعون (۱۰۷)	
-	ب ۱	۳ تا ۱	کوثر (۱۰۸)	
-	ب ۲	۶ تا ۱	کافرون (۱۰۹)	
ه ۹	-	۳ تا ۱	نصر (۱۱۰)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	تبت (۱۱۱)	
-	ب ۱	۴ تا ۱	اخلاص (۱۱۲)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	فلق (۱۱۳)	
-	ب ۲	۶ تا ۱	ناس (۱۱۴)	

۱۵- تقطیع قرآن و طرز تشکیل آن

جدول اخیر ضمن تعیین سال نزول آیات چهره جدیدی از قرآن را ارائه می‌دهد. قبلاً قرآن را در ۱۱۴ سوره یا فصل، قطعه بندی و تصور می‌کردیم ولی اینک با ۲۲۷ قطعه یا گروه آیات هم‌نزول مواجه هستیم. بعضی از سوره‌های یکپارچه نیز چون ممکن است از قطعات یا گروه‌های معاصر، یا تقریباً معاصر تشکیل شده باشند، تعداد قطعات قرآن یا دفعات وحی، در طی ۲۳ سال رسالت^۱ را شاید بتوان متجاوز از ۲۵۰ دانست.

۱. به زیر نویس صفحه ۳۳۸ توجه فرمائید (ب. ف. ب).

نام و شماره سوره‌ها برحسب تعداد سال‌های مدت تشکیل آنها

مدت تشکیل	نام و شماره سوره‌ها
سوره‌های یکپارچه	ناس (۱۱۴) ، فلق (۱۱۳) ، اخلاص (۱۱۲) ، تبت (۱۱۱) ، نصر (۱۱۰) ، کافرون (۱۰۹) ، کوثر (۱۰۸) ، ماعون (۱۰۷) ، قريش (۱۰۶) ، فیل (۱۰۵) ، همزه (۱۰۴) ، قارعه (۱۰۱) ، عادیات (۱۰۰) ، زلزال (۹۹) ، بینه (۹۸) ، قدر (۹۷) ، انشراح (۹۴) ، ضحی (۹۳) ، لیل (۹۲) ، بلد (۹۰) ، انشقاق (۸۴) ، مطففین (۸۳) ، تکویر (۸۱) ، عبس (۸۰) ، مرسلات (۷۷) ، دهر (۷۶) ، جن (۷۴) ، نوح (۷۱) ، ملک (۶۷) ، تحریم (۶۶) ، تغابن (۶۴) ، منافقون (۶۳) ، جمعه (۶۲) ، صف (۶۱) ، ممتحنه (۶۰) ، حشر (۵۹) ، مجادله (۵۸) ، حدید (۵۷) ، واقعه (۵۶) ، قمر (۵۴) ، ق (۵۰) ، حجرات (۴۹) ، فتح (۴۸) ، محمد (۴۷) ، جائیه (۴۵) ، شوری (۴۲) ، صافات (۴۱) ، یس (۳۹) ، عنکبوت (۳۹) ، نمل (۲۷) ، فرقان (۲۵) ، یوسف (۱۲) ، هود (۱۱) ، فاتحه (۱) (۵۴ سوره)
در طی ۱ سال	علق (۹۶) ، تین (۹۵) ، شمس (۹۱) ، فجر (۸۹) ، غاشیه (۸۸) ، نازعات (۷۹) ، قیامت (۷۵) ، حاقه (۶۹) ، قلم (۶۸) ، دخان (۴۴) ، زخرف (۴۲) ، سجده (۳۲) ، شعراء (۲۶) ، انبیاء (۲۱) ، حجر (۱۵) ، رعد (۱۳) ، انفال (۸) ، آل عمران (۳) (۱۸ سوره)
در طی ۲ سال	تکواثر (۱۰۲) ، اعلی (۸۷) ، طارق (۸۶) ، انفطار (۸۲) ، معارج (۷۰) ، رحمن (۵۵) ، مؤمنون (۲۳) (۷ سوره)
در طی ۳ سال	طلاق (۶۵) ، طور (۵۲) ، ذاریات (۵۱) ، روم (۳۰) ، طه (۲۰) ، مریم (۱۹) (۶ سوره)
در طی ۴ سال	عصر (۱۰۳) ، نباء (۷۸) ، مؤمن (۴۰) ، توبه (۹) ، نساء (۴) (۵ سوره)
در طی ۵ سال	بروج (۸۵) ، سبا (۳۴) ، حج (۲۲) ، یونس (۱۰) (۴ سوره)
در طی ۶ سال	لقمان (۳۱) ، اسراء (۱۷) (۲ سوره)
در طی ۷ سال	مدثر (۷۴) ، احقاف (۴۶) ، اعراف (۷) (۳ سوره)
در طی ۸ سال	زمر (۳۹) ، مزمل (۷۳) ، قصص (۲۸) (۳ سوره)
در طی ۹ سال	فصلت (۴۱) ، فاطر (۳۵) ، مائده (۵) ، ص (۳۸) (۴ سوره)
در طی ۱۰ سال	نجم (۵۳) ، نحل (۱۶) (۲ سوره)
در طی ۱۲ سال	نور (۲۴) ، انعام (۶) (۲ سوره)
در طی ۱۳ سال	کهف (۱۸) (۱ سوره)
در طی ۱۴ سال	ابراهیم (۱۴) (۱ سوره)
در طی ۱۶ سال	بقره (۲) (۱ سوره)
در طی ۱۸ سال	احزاب (۳۳) (۱ سوره)
در طی دوران رسالت	۱۱۴ سوره

علاوه بر ارائه چهره فوق از طرز تشکیل سوره‌ها، نیز استنباط می‌شود که چگونه و در ظرف چند سال قطعات متشکله یک سوره ترکیب گشته‌اند. این فاصله زمانی یا دروان تشکیل سوره‌ها، غالباً یک سال و دو سال بوده است ولی فواصل و دوران‌های بیشتر تا ۱۴ سال و حتی ۱۷ سال نیز دیده می‌شود: (جدول صفحه قبل).

حتی چنین نیست که گروه‌های تشکیل دهنده یک سوره همیشه به همان ترتیبی که در قرآن پشت سر هم قرار گرفته‌اند نازل شده باشند. در تعداد زیادی از سوره‌ها، آیات صدر سوره چند سال دیرتر از آیات بعدی نازل شده است:

معارج (۷۰)، طلاق (۶۵)، قیامت (۷۵)، زمر (۳۹)، فاطر (۳۵)، سبا (۳۴)، شعراء (۲۶)، حج (۲۲)، یونس (۱۰)، توبه (۹)

و گاهی در وسط آیات مدنی، آیات مکی دیده می‌شود، مانند سوره‌های:

طلاق (۶۵)، زمر (۳۹)، فاطر (۳۵)، نور (۲۴)، حج (۲۲)، اعراف (۷) و مائده (۵)

از جمله به نظر می‌آید که داستان طولانی موسی (ع) در سوره شعراء (۲۶)، قسمت دوم آن که وقایع بعد از خروج از مصر است، یکی دو سال جلوتر از قسمت اول که با ولادت و نبوت موسی (ع) شروع می‌شود، نازل گردیده باشد. همچنین در سوره توبه (۹)، آیات ۳۸ تا ۷۱ (توصیف منافقین) که در وسط آمده است، ۴ سال جلوتر از آیات ۱ تا ۳۷ (اعلام جنگ به مشرکین)، می‌باشد... والله اعلم.

سوره‌های قرآن در ترکیب فعلی شباهت به سرگرمی‌های موسوم به puzzle یا مجموعه‌های تلفیق شده‌ای دارد که قطعات و عناصر جدا جدای آن به تدریج پهلوی هم قرار داده و جور می‌شوند.

اما جواب به این مسئله که طرز تشکیل فوق آیا مانند عمل کتابدار و کلکسیونری است که اقلام جمع‌آوری شده را به مرور که می‌رسد، بر حسب ابعاد و تناسب موضوع و توجه به خصوصیات مربوطه، پهلوی اجناس قبلی همسرخ جا می‌دهد یا آنکه از نوع عمل بنا و صنعتگر مونتاژکننده باید حساب شود که هر یک از مصالح و قطعات تحویلی را، بر طبق نقشه و قرار پیش طرح شده‌ای سر جای خود می‌گذارد. موضوع محتاج به بررسی بیشتری می‌باشد.

۱۶- برنامه رسالت یا طرز توزیع موضوعات در جریان دوران رسالت
 جمله‌شناسی قرآن، از طریق جدول نزول آیات که در برابر هر گروه موضوع مورد بحث نوشته شده باشد، جواب این مسئله مهم را نیز می‌دهد که احکام و مباحث قرآن، یا وظائف و موارد برنامه رسالت، به چه نحو انجام شده است.
 در بخش دوم کتاب «سیر تحول قرآن» که در زمینه «سیر تحول موضوعی» مطالعه شده، این کار انجام گردیده است.
 قبلاً موضوعات مورد بحث قرآن را در ۶ عنوان اصلی که هر کدام منقسم به چند عنوان فرعی می‌شوند، به شرح زیر دسته‌بندی کردیم:
 آیات راجع به:

۱-۱- حدوث قیامت
۱-۲- توصیف بهشت و جهنم
۱-۳- تذکر و توضیح و استدلال آخرت	}	۱- آخرت
۲-۱- ابلاغ و جدال که منتهی به هلاک یا نجات می‌شود.
۲-۲- توصیف پیغمبران
۲-۳- توصیف پیروان	}	۲- رسالت پیغمبران
گذشته
۳-۱- وصف مشرکین مکه و جدال با آنها
۳-۲- وحی و قرآن و نبوت
۳-۳- توحید	}	۳- رسالت خاتم‌النبین
۴- جهاد		
۵-۱-۱- مؤمنین
۵-۱-۲- کافرها
۵-۱-۳- منافقین	}	۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر
۵-۲- اهل کتاب	}	
۶-۱- تربیتی و اخلاقی
۶-۲- فقهی	}	۶- احکام

و یک دسته متفرقه کوچک شامل: انسان و جن و شیطان و
 پس از تقسیم‌بندی فوق، آیات نازل شده در هر سال و در هر موضوع را تفکیک
 و تعداد هر یک را تعیین نموده و برابر هر موضوع منحنی نمایش سالیانه تعداد نسبی
 آیات مربوطه را ترسیم کردیم.

به طور نمونه منحنی‌های سیر تحول موضوعی چهاردسته آیات:

۱.۱- حدوث قیامت،

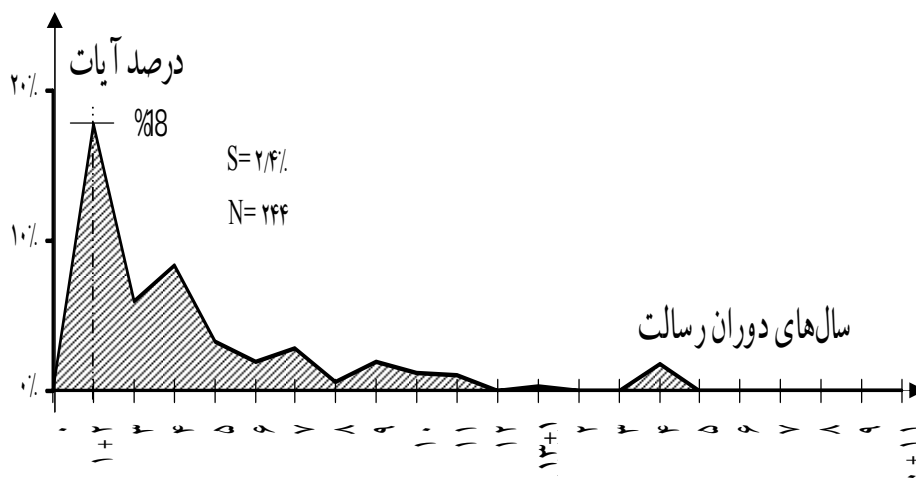
۲.۲- توصیف پیغمبران،

۳.۳- توحید،

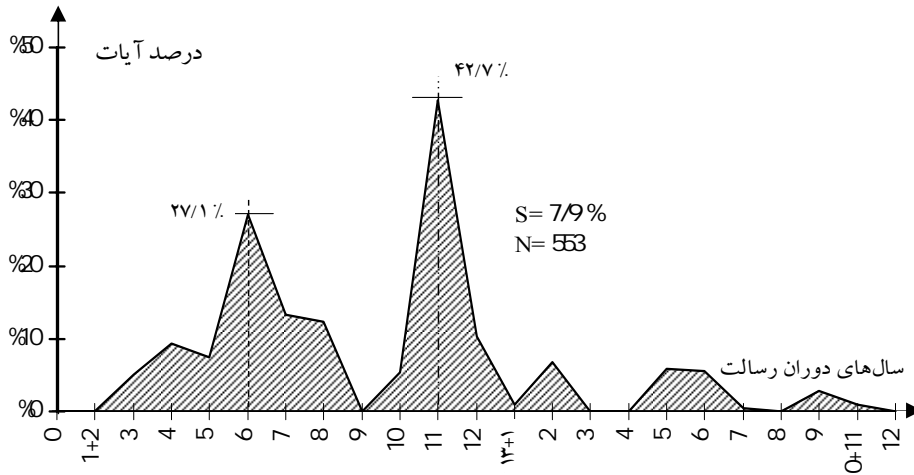
۶.۲- احکام فقهی،

را در شکل‌های ۲۱ تا ۲۴ ارائه می‌دهیم.

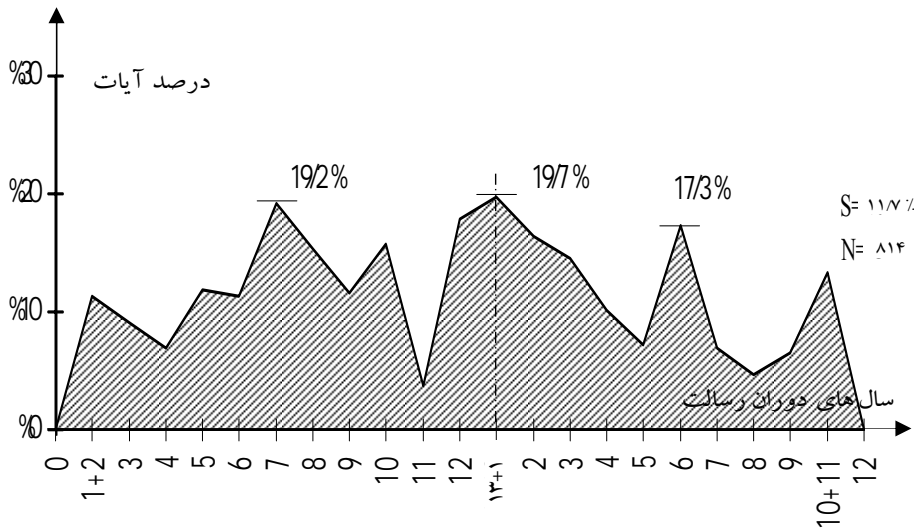
شکل ۲۱- نمایش نزول دسته آیات ۱.۱: حدوث قیامت

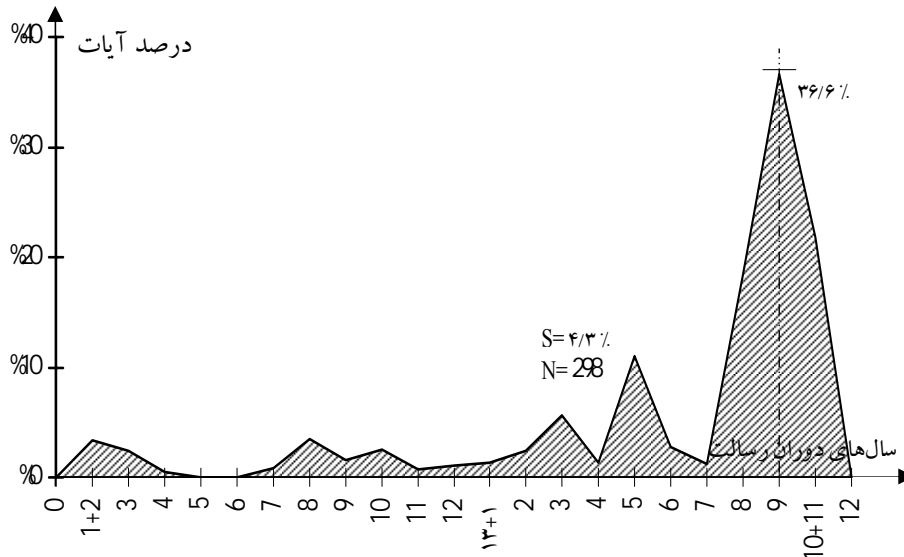
شکل ۲۲- نمایش نزول دسته آیات ۲.۲: توصیف پیغمبران

شکل ۲۳- نمایش نزول دسته آیات ۳.۳: توحید

شکل ۲۴- نمایش نزول دسته آیات ۶.۲: احکام فقهی

در مطالعه منحنی‌های سیر تحول موضوعی قرآن، یکی از نکاتی که جلب نظر می‌نماید این است که توزیع مطالب و تعلیمات در طول دوران رسالت نه کَیْفَ اتَّفَقُ و نامنظم بوده و نه به صورت مخلوط یکنواخت، بلکه حالت متمرکز داشته است. به این معنی که آیات مربوط به هر یک از موضوعات یا مواد برنامه، در سال معینی به حداکثر و فور می‌رسیده و توجه تعلیمات روی آن موضوع، در آن سال متمرکز می‌شده است. سپس از تعداد آیات مربوط به آن موضوع، کاسته گردیده توجه به جانب موضوع دیگری می‌رفته است. مانند اعلام و حدوث قیامت، توصیف بهشت و جهنم، سرگذشت امت‌های پیشین، توصیف پیغمبران، جدال با مشرکین، جهاد، امت خاتم النبیین، اهل کتاب، احکام تربیتی و اخلاقی و بالاخره احکام فقهی، ولی در مورد اصول اعتقادی (مانند توحید، تذکر و توضیح آخرت و بالاخره وحی قرآن و نبوت) که ایدئولوژی مکتب است، به جای تمرکز، یک نوع استمرار و گسترش آیات در تمام دوران رسالت مشاهده می‌شود.

ترتیب توالی و سال‌های تمرکز موضوعات یا حداکثر و فور آیات مربوطه، به قرار زیر در آمده است و تقریباً هر سال به یک موضوع، اختصاص نسبی یافته است:

سال وفور بعثت = ب هجرت = ه	نقطه اوج به درصد	تمرکز موضوعی یا حداکثر وفور	شماره ترتیب توالی
ب ۱ و ۲	۱۸/۳	حدوث قیامت	۱
ب ۳	۳۰	توصیف بهشت و جهنم	۲
ب ۴	۲۷	ابلاغ و جدال و هلاک امت‌های گذشته	۳
ب ۶	۲۰	توصیف پیغمبران	۴
ب ۷	۲۵	رسالت خاتم النبیین	۵
ب ۹	اصلی ۴۶	ابلاغ و جدال و هلاک امت‌های گذشته	۶
ب ۱۰	۱۷/۲	جدال با مشرکین مکه	۷
ب ۱۱	اصلی ۴۶	توصیف پیغمبران	۸
ه ۱	اصلی ۴۵/۴	رسالت خاتم النبیین (توحید و نبوت)	۹
ه ۳	۲۳/۵	جهاد	۱۰
ه ۴	۲۴	تذکر و توضیح آخرت	۱۱
ه ۴	۱۲	انسان و شیطان و جن	۱۲
ه ۵	۳۸/۴	اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	۱۳
ه ۷	۵۰/۲	امت پیغمبر آخر الزمان (مسلمین)	۱۴
ه ۹	۶۹/۴	احکام	۱۵
ه ۱۰	۳۳/۵	اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	۱۶

ضمائم

پاسخ به شبهات سیر تحول لفظی قرآن

شرکت انتشار - جناب آقای محجوب

کتابی در دو جلد تحت عنوان «کلیدهای فهم قرآن» در سال جاری چاپ شده بود که کلید نهم آن راجع به سال‌های نزول قرآن می‌شد و استناد و اظهار نظرهای فراوان به کتاب «سیر تحول قرآن» کرده است. همکاران نویسنده آن کتاب نامه‌ای به تاریخ ۶۰/۱۰/۵ که کپی آن پیوست است^۱، به بنده نوشته و درخواست توضیح و جواب کرده‌اند و بنده جواب ذیل را فرستادم. چون ممکن است اشخاص دیگری پس از خواندن کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، دچار اشکال و ابهام شوند و به شرکت انتشار مراجعه کنند، این فتوکپی را خدمتتان فرستادم که عنداللزوم مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد.

مهدی بازرگان
۶۰/۱۱/۳

۱. متن حروف چینی شده این نامه، بدون اصلاح و ویرایش، برای آگاهی علاقه‌مندان در صفحه ۳۶۰ ارائه شده است (ب.ف.ب).

بسمه تعالی

با سلام به حضور انور استاد مهدی بازرگان ، امیدوارم حالتان خوب و سلامت باشد . کتابی را که پیش رویتان مشاهده می‌فرمائید توسط یکی از جوانان علاقه‌مند به قرآن و کارکرده روی این منبع عظیم الهی است ، ایشان با توجه به تفحصات و مطالعات وافی که در قبل و بعد انقلاب انجام داده‌اند ، روشی برای فهم قرآن به دست آورده‌اند و تحت نام «کلیدهای فهم قرآن» ، این اندوخته صالح را به رشته تحریر در آوردند و با توجه به زحمت فراوانی که در این راه پر ثمر کشیدند این کتاب برای شما قابل توجه خواهد بود. با توجه به اینکه ایشان در این کتاب در بخش سال نزول آیات که کلید نهم این مجموعه است ، در مواردی چند به کتاب سیر تحول قرآن ایراداتی و انتقاداتی وارد کرده‌اند خالصانه و خاضعانه خواستاریم که اگر نظری در رابطه با این ایرادات یا جوابی دارید توسط برادر عزیزمان که به حضور شما رسیدند ارسال نموده که ما را بی‌نهایت خوشحال می‌فرمائید .

همچنین اگر وقت شریف اجازه دادند و این کتاب را (در ۲ جلد) مطالعه فرمودید بسیار ما را مسرور و سرافراز خواهید نمود اگر ایرادی یا نظری و به‌طور کل، نظر ارزشمند خود را به ما ارسال دارید و مسلماً با نشان دادن نظرات گرانبمایه شما به نویسنده از طرف ایشان بسیار مورد توجه قرار خواهد گرفت و حتماً ان‌شاءالله در جلد سوم ، نظر شریف بدون دخل و تصرف ارائه خواهد شد و احتمالاً اگر نظری در مورد جواب شما خود نویسنده داشتند ان‌شاءالله به عرضتان خواهد رسید.

در آخر از اینکه مصدع وقت جناب عالی شدیم عذر می‌خواهیم و متذکر می‌شویم که این اقدام ما صرفاً جنبه علمی و فهم مسائل قرآنی دارد و خدا آگاه است که هیچ غرض و خدا نکرده سوءاستفاده‌ای در کار نیست در خاتمه باز متذکر می‌شویم که کمال علاقه را از دیدن جواب شما خواهیم داشت .

دوستدار و ارادتمند شما حسن احمدی

(امضاء)

۱۳۶۰/۱۰/۵

دوست گرامی جناب آقای حسن احمدی سلام علیکم

نامه مورخ ۱۳۶۰/۱۰/۵ جناب عالی همراه با دو جلد کتاب «کلیدهای فهم قرآن» نوشته آقای علی رضا صدرالدینی سه هفته قبل دریافت و موجب مسرت و استفاده و امتنان از هر سه نفر آقایان گردید. تأخیر جواب یک مقدار به واسطه گرفتاری و اشتغالات خارجی بوده است و یک مقدار صرف وقت برای خواندن و بهره بردن از زحمات مؤلف جوان و صاحب ذوق و همت کتاب شد. به سهم خودم از آقای علی رضا صدرالدینی به خاطر این اقدام مفید و ممتد که در فهمیدن و فهماندن قرآن مبین انجام داده است و موشکافی‌های حقیقت‌جویانه و جسورانه و آزادانه‌ای که کرده‌اند، تقدیر و تشکر می‌نمایم. همچنین از بابت توجه به کتاب «سیر تحول قرآن» و ایرادهایی که به بعضی از استنتاج‌های آن اظهار داشته‌اید. امیدوارم فرستنده‌ی قرآن، ایشان و جمیع آقایان و همه جوانان پویانده راه قرآن را هر چه بیشتر روشن و موفق و استوار در صراط مستقیم بنمایند.

از آنجا که از بنده دعوت نموده بودید علاوه بر جواب اشکالات مربوط به سال‌های نزول در کلید نهم، بقیه مندرجات کتاب را نیز بخوانم و اگر نظری داشته باشم بگویم، از این قسمت شروع می‌کنم و قبلاً از تصدیع یا اشتباه در تشخیص که رخ داده باشد عذر می‌خواهم.

الف) نظریات کلی

۱- اصولاً فکر خوب و عمل به موقع و مفیدی است که پیش گرفته‌اید و بعد از پیروزی انقلاب که افراد و افکار جوانان ما مطالعات جدی و علوم و حقایق را رها کرده سرگرم شعار و نقار شده و بیشتر به مطالب سطحی و سیاسی می‌پردازند، جای خوش وقتی است که شما به دنبال این خدمت رفته‌اید. ملت ما همیشه احتیاج به آشنایی و پیروی از قرآن دارد خصوصاً بعد از انقلاب و تشکیل دولت جمهوری با داعیه اسلامی و مسئولیت جهانی.

۲- عنوان کتاب را اگر بنده انتخاب می‌کردم «کلیدهایی برای فهم قرآن» یا «چند کلید برای فهم قرآن» می‌گذاشتم، نه «کلیدهای فهم قرآن» که قدری مغرورانه و پر ادعا است و حکایت از اتمام مسئله و انحصار و اکتفا به ۱۲ کلید ذکر شده دارد. سابقاً مرحوم شریعت سنگلجی (یا یکی از شاگردان ایشان)، کتابی به اسم «کلید فهم قرآن» نوشته بود که نمی‌دانم دیده‌اید یا خیر و بیشتر مشمول ایراد فوق می‌شد.

۳- از جمله کلیدهایی که خوب بود عرضه می‌کردید و حتی مقدم بر آن ۱۲ کلید، یکی این است که اصلاً قرآن را می‌توان و باید فهمید یا فقط خواند و هر چه علما گفته یا نگفته‌اند، بی‌چون و چرا پذیرفت؟

دیگر اینکه از چه راه و با چه وسیله می‌شود قرآن را فهمید و روی قرآن مطالعه کرد. از راه تعبد و تقلید؟ اشراق و الهام، درون‌نگری، فلسفه، اخبار و روایات، عرفان، ریاضت و رهایی نفس، علم و عقل و فکر، علم و استنباط ذهنی مطلق یا متکی بر مشاهده و تجربه و تشخیص، با استدلال و برهان استقلالی یا در عمل اجتماعی و حرکت انقلابی؟ ...

می‌دانید که نسبت به دو مسئله فوق و شیوه‌های برخورد با قرآن و معتقدات دینی بحث و اختلاف همیشه وجود داشته است و این روزها قدری حاد و آلوده‌ی سیاست و اغراض شده است تا آنجا که بعضی‌ها، با دید علمی نگاه کردن به قرآن و اسلام را شرک دانسته‌اند یا نوعی غرب‌زدگی و مزدوری خارجی. کسانی نیز از قدیم مُصرّ بوده‌اند که درک قرآن و کلام خدا برای ما محال و قصد آن گناه است و صرفاً باید

۳۶۳ _____ پاسخ به شبهات سیر تحول قرآن
از طریق معصومین علیهم السلام که «رَاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» هستند ، یعنی با مراجعه و استفاده از روایات و اخبار قرآن را تفسیر نمود.
منظور من از تذکر فوق ، اظهار نظر نیست. غرض، طرح و جواب به مسئله ، برای دادن کلید است.

کلید دیگر که اشاره‌ای کرده‌اند ولی درست مشخص و برجسته نشده است و حتی مؤلف عزیز در بعضی جاها به‌خلاف آن عمل نموده است، دخالت دادن و وارد کردن نظریات و اهداف متفرقه ، ولو مشروع و صحیح است. مخصوصاً سیاست ، با مباحث روز و مصادیق زنده آن. این سیاست لعنتی ، بدتر از منافع مادی و اغراض نفسانی ، هر جا بیاید ، کاسه کوزه‌ها را بهم می‌ریزد و مطالعه و مباحث علمی و اخلاقی و مذهبی را مغشوش و مخلوط با سلیقه‌ها و رقابت‌ها و مصالح و منافع نموده، سبب انحراف و اختلاف می‌گردد و در هر حال قضاوت‌ها و نظریات از اعتبار و اصالت می‌افتد. البته فعالیت سیاسی و قبول مسئولیت و خدمت در وظایف اجتماعی به‌جای خود لازم و بلکه واجب است، ولی نباید با تحقیق و تشخیص در مسائل عقلی و علمی و مذهبی، مخلوط و مؤثر در آنها بشود. همین که شما بخواهید ترجمه، تفسیر یا تفهیم قرآن را همراه با تأیید یا ردّ یک رویه‌ی حکومتی و شخصیت‌های سیاسی ، ولو صالح و مقبول ، به‌کار اندازید خیلی سخت است که عکس‌العمل نامطوب و کوچک‌کننده در ذهن خواننده ایجاد نشود و معنی و مقصود آیه ، تحت الشعاع یک خواسته‌ای قرار نگیرد. حتماً داستان آن فقیه بزرگ را شنیده‌اید که وقتی یک مسئله شرعی در محضرش مطرح شد که ارتباط با چاه خانه‌اش پیدا می‌کرد دستور داد آن چاه را پر کنند تا بتواند با ذهن خالی از وابستگی‌های شخصی و طبیعی بررسی و قضاوت نماید.

باز از موارد اختلاف و مسائل قابل بحث که حل آن کلیدی برای فهم قرآن می‌شود ، مقابله آیات با روایات و با فتاوی رایج فقهی است . البته از پیغمبر بزرگوار و از ائمه اطهار کراماً نقل شده است که آنچه از ما به شما می‌رسد با قرآن بسنجید و اگر خلاف قرآن دیدید دور بیندازید . به این ترتیب اصالت و اولویت را به قرآن می‌دهند و قضاوت را به خود ما ولی اگر پای صحبت حضرات علما و اصولیون نشسته باشید ، احساس می‌کنید که در منطق و سنت آنها روایات و احادیث است که عملاً اصالت و اولویت دارند و صریحاً حق تخصیص زدن که نوعی تصحیح و تغییر

قرآن است، برای امامان قائل‌اند. بنده نمی‌خواهم این نظر را اثبات یا رد کنم ولی جای بحث دارد و تعیین تکلیف باید بشود که اسلام فقاهتی چیست و حاکمیت آن چگونه است.

کلید قابل توجه دیگر که جدیداً طرح شده است جواز استفاده از علم آمار و حساب و اعداد، در فهم قرآن می‌باشد، از قبیل دخالت دادن تعداد نسبی آیات و دفعات تکرار یک مطلب و یا تعبیر یک کلمه، و در هر حال، استمداد از ریاضیات و کامپیوتر و غیره در قرآن. مخالفین این طریقه (که محرک اصلی آنها بیشتر کوبیدن حریف سیاسی است) می‌گویند عدد و آمار و حساب (که اتفاقاً در قرآن اشاره‌های متعدد به آنها شده است)، با کمیت‌ها سر و کار دارند در حالی که قرآن و کلام خدا از مقوله کیفیت است.

* * *

موارد مبتلا به فوق را به عنوان نمونه مثال آوردم، بدیهی است که هیچ رویه و وسیله یا کلیدی را نباید انحصاری و تمام و نفی‌کننده‌ی سایر راه‌ها و امکانات تلقی کرد. حتی در یک کلید، یعنی مثلاً نقش عربی (کلید اول شما). شقوق و سلیقه‌ها و رویه‌های متنوع است. مرحوم طالقانی برای استنباط از آیات و اثبات مطالب، توجه و استفاده زیاد از ریشه‌یابی لغات و اشتقاق آنها می‌کرد، که بنده گاهی اوقات که حالت مبالغه و تعمیم و تکیه زیاد را پیدا می‌کرد ایراد می‌گرفتم. بعضی دیگر جنبه‌های ادبی یا فلسفی را دخالت فوق‌العاده می‌دهند و قرآن را مثل مؤلف نهج‌البلاغه، بیشتر از جنبه ادبی و فصاحت و بلاغت نگاه می‌کنند. به علاوه، باید دقت داشت که عربی قرآن را، عربی زمان نزول آن باید نگاه کرد نه آنچه امروزه اعراب یا خود ما فارسی زبان‌ها از آن کلمات و تعبیرات می‌فهمیم...

ب) اشکال و ابهام‌های مربوط به سال‌های نزول آیات

(کلید نهم در رابطه با کتاب سیر تحول قرآن)

قسمتی از کتاب را که با دقت و رغبت بیشتری خواندم کلید نهم آن و اختلاف و اشکال‌های مربوط به سال‌های نزول آیات قرآن، بر طبق جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن» بود و قبل از آنکه در باره تک تک آنها جواب و توضیح بدهم چند نکته را که در خود کتاب نیز گفته شده است، متذکر می‌شوم.

یکی از عواملی که در تدوین کتاب «سیر تحول قرآن» و موضوع آن بنده را تشویق می‌کرد و فرضیه اصلی (یعنی تبعیت طول متوسط آیات از زمان) را تأیید می‌نمود، اختلاف و ایرادهایی بود که پیدا می‌شد و چون به تفحص و تجدیدنظر می‌پرداختم، غالباً می‌دیدم یک اشتباه در نقل یا شمارش و غیره رخ داده است و وقتی اشتباه را اصلاح می‌کردم اختلاف بر طرف و نظم بیشتری ظاهر می‌گردید و به این ترتیب فرضیه اتخاذی و رویه انتخابی تأیید می‌شد. از اشکال و ابهام‌های مندرج در کتاب «کلیدهای فهم قرآن» نیز استقبال کردم و بعد اعتمادم به استنتاج‌ها و جداول بیشتر شد. همین به کار بردن جداول و نظریات ارائه شده است که می‌تواند وسیله قضاوت نهایی کتاب «سیر تحول قرآن» گردد.

نکته دوم آنکه چون اساس آن کتاب بر حساب‌های آماری است و تعداد افراد و ارقام به کاررفته در بسیاری از سوره‌ها یا گروه‌های آیات زیاد نیست، نباید انتظار دقت کامل از نتایج حاصله داشت و سنوات نزول با تقریب ± 1 سال باید تلقی گردد (کما آنکه در صفحه ۱۱۳ و پاورقی صفحه ۱۳۲ گفته شده است)^۱

۱. شماره صفحاتی که در اینجا ذکر شده، مربوط به کتاب «سیر تحول قرآن»، چاپ سال ۱۳۵۵ است. شماره صفحات مورد نظر در چاپ پنجم کتاب در سال ۱۳۷۷، به ترتیب در صفحات ۱۳۵ و ۱۵۵ است و در مجموعه آثار (۱۲)، مطلب مورد نظر به ترتیب در صفحات ۱۴۵ و ۱۶۵ قرار دارد (ب.ف.ب).

نکته سوم شماره‌های آیات است که آقای صدرالدینی توجه نداشته‌اند و چون از قرآنی استفاده کرده‌اند که آیات آن بر مبنای قرائت کوفی شماره‌گذاری شده است به اشکال و ایرادی برخورد کرده‌اند که در جاهای دیگر نیز ممکن است پیش آید، در حالی که شماره‌های به کار رفته در کتاب «سیر تحول قرآن»، مأخوذ از قرآن‌های با قرائت مصری است و گاهی تا ۷ رقم اختلاف پیدا می‌کند (مراجعه به پاورقی صفحه ۱۴ شود)^۱ اما در مورد تک تک اشکالات:

۱- ناسخ و منسوخ آیات (صفحات ۵۴ و ۵۵) و تدریجی بودن احکام

همان‌طور که در صفحه ۵۹ کتاب از قول آیت‌الله خوئی در باره ناسخ و منسوخ بودن دو آیه نقل شده در سوره‌های بقره (۲) و توبه (۹) اشاره شده است، مرحوم طالقانی نیز نسخ آیات قرآن را یک عمل استثنایی نادر می‌داند و عقیده چندان به ناسخ و منسوخ بودن آیات که یک کلید مشکل‌گشای راحت‌کننده، برای بعضی از مفسرین و فقها شده است، نداشته می‌فرمود هر آیه‌ای در شرایط مربوطه و در ظرف زمانی و مکانی نزول خود همیشه معتبر است.

البته امکان بداع در مشیت خدا و نسخ بعضی از آیات و احکام در باره انسان به نص آیه: «...»^۲ غیر قبل انکار است و یک امر طبیعی و پذیرفتنی می‌باشد. شاهد شاخص این امر، تغییر قبله مسلمین از بیت المقدس به کعبه، بنا به درخواست و دعای حضرت رسول بود و اساسی‌تر از آن مسئله اخراج آدم و زوجه‌اش از بهشت و هبوط به زمین بعد از امر اولیه «...»^۳ را می‌توان ذکر کرد.

اما، تدریجی بودن آیات یا گام به گام بودن کیفیت صدور احکام، از ملایم به سخت و از مجمل به مفصل، مطلب مسلمی است که از قدیم مورد توجه مفسرین و مورخین قرآن بوده و در صفحه ۵۸ نیز به آن اشاره شده است.

۱. مطلب مورد نظر، در صفحه ۳۲ از چاپ پنجم کتاب در سال ۱۳۷۷ و در صفحه ۳۹ از مجموعه آثار (۱۲) قرار دارد (ب.ف.ب).

۲. بقره (۲) / ۱۰۶: هر آیتی را یکسره بردارم و یا از خاطرها ببریم، بهتر از آن یا همانندش را می‌آوریم ...

۳. بقره (۲) / ۳۵: و [آنگاه] گفتیم: ای آدم، تو و همسرت در این بهشت قرار و آرام گیرید ...

۲- آیات مربوط به زنا در سوره‌های نور(۲۴) و نساء(۴) (صفحات ۵۵ و ۵۶
بند الف)

نور(۲۴) / ۲: «...»^۱

(سال ۵ هجرت)

نساء(۴) / ۱۵: «

« (سال ۸ هجرت)

اشکال و ایرادی که به سال‌های تعیین شده برای نزول گرفته‌اند باید قاعدتاً به تشخیص ناسخ و منسوخ بودن آیات عنوان شده برگردد زیرا که متن و منطوق آن دو آیه ، معارضه و منافاتی با یکدیگر ندارند. در اولی تعذیر است و در دومی که تفصیل و توضیح بیشتر دارد شهادت است و نگاهداری در خانه که می‌تواند بعد از تعذیر انجام شود و یا بعد از توبه باشد. کما آنکه در آیه بعدی (نساء(۴) / ۱۶) صحبت از آزار و توبه و اصلاح و اعراض در میان آمده است. از این گذشته و اگر قرار بر نسخ باشد چرا تخفیف و ترحم ، ناسخ شدت و ضرب و جلد نباشد؟ همان‌طور که روزه مسلمین در ابتدا مانند روزه یهود و شبانه‌روزی بوده آیه «

...»^۳ (که در بند ۴ خواهد آمد) شب‌ها را آزاد کرد.

همین‌طور در جنگ علیه دشمنان ، انتظار از مجاهدین اسلام تناسب یک بر ده بود ولی آیه «

...»^۴ تناسب را به یک بر دو تقلیل

داد.

۱. نور(۲۴) / ۲: [حکم] زن و مرد زناکار [این است که] به هر یک از آن دو صد تازیانه بزیند ...

۲. نساء(۴) / ۱۵: از زنان شما هر که دست به بی‌شرمی زد ، از چهار تن از نزدیکان خود ، بر آنها گواهی بخواهید ، اگر گواهی دادند تا هنگامی که مرگ آنان را فرا گیرد ، در خانه‌ها نگاهشان دارید ؛ یا خدا راهی [دیگر] برای آنها بگشاید.

۳. بقره(۲) / ۱۸۷: آمیزش با همسرانتان در شب[های] روزه‌داری مجاز شناخته شده است...

۴. انفال(۸) / ۶۶: [اما] اکنون خدا بر شما سبک گرفت و آگاه است که در شما ضعفی هست ؛ ...

۳- آیات قصاص در سوره‌های بقره (۲) و نساء (۴) (صفحه ۵۶ بند ب)

بقره (۲) / ۱۷۸ : »

«...^۱ (سال ۹ هجرت)

۲.

نساء (۴) / ۴۵ : »

(سال ۸ هجرت)

اشکال قبلی ناسخ بودن آیه دوم و منسوخ شدن آیه اول را ذکر کرده و دو علامت !! گذارده‌اند که چرا در کتاب «سیر تحول قرآن» تاریخ نزول آیه ناسخ، یک سال جلوتر تعیین شده است.

اولاً در اینجا یک اشتباه چاپی یا نقلی وجود دارد که اصلاً آیه ۴۵ سوره نساء (۴) ارتباطی با قصاص ندارد که ناسخ آیه ۱۷۸ از سوره بقره (۲) و جلوتر یا عقب‌تر از آن باشد. ثانیاً سال نزول آیه مذکور در جدول ۱۵ سیر تحول ششم هجرت است نه سال هشتم.

روی قرینه مطلب و شماره ۴۵، به نظر ما منظورشان سوره مائده (۵) بوده است نه سوره نساء (۴) یعنی دو آیه زیر که مربوط به قصاص هستند و بعضی از مفسرین و فقها دومی را ناسخ اولی گرفته‌اند:

بقره (۲) / ۱۷۸ : »

۳. «... (سال ۹ هجرت)

۱. بقره (۲) / ۱۷۸ : ای مؤمنان، در مورد کشته شدگان [در نظام قبیله‌ای که شناخت با تعقیب قاتل میسر نیست]، بر شما [حق] قصاص مقرر شده است: آزاد در برابر آزاد، اسیر در برابر اسیر، زن در برابر زن ...
۲. نساء (۴) / ۴۵ : خدا دشمنان شما را بهتر می‌شناسد؛ و خدا به عنوان کارساز و یاور، کافی است.
۳. بقره (۲) / ۱۷۸ : ای مؤمنان، در مورد کشته شدگان [در نظام قبیله‌ای که شناخت با تعقیب قاتل میسر نیست]، بر شما [حق] قصاص مقرر شده است: آزاد در برابر آزاد، اسیر در برابر اسیر، زن در برابر زن [مرد در برابر مرد؛ تا موجبات درگیری دو گروه و کشته شدن افراد بی‌شمار از طرفین فراهم نگردد؛ حتی سعی کنید با توافق و اخذ خون‌بها، غائله را ختم کنید] و هر [قاتلی] که حق قصاص از [خون] برادر [دینی]ش بر او بخشوده شد، [متقابلاً] به شایستگی رفتار کند و [خون‌بها را] با نیکویی بپردازد؛ این [حکم] سهل‌گیری و رحمتی است از جانب پروردگارتان؛ و هر که بعد از آن [توافق] تجاوز کند، عذابی دردناک [در انتظار] دارد.

...

«...»^۱ (سال ۱۰ هجرت)

به این ترتیب آیه دوم که به عنوان ناسخ آیه اول تصور شده است، به لحاظ تأخر در سال نزول (بر طبق جدول ۱۵)، خالی از اشکال است. اما اصولاً چرا آیه اول را که ختم به عفو و احسان شده است منسوخ شده بگیریم، در حالی که آیه دوم نیز تأکید بر تساوی و تعادل در تلافی دارد و به تصدق و به عفو پروردگار از گناهان صاحب دم منتهی می‌شود؟ مطلب اصلی در احکام قصاص قرآن، بر خلاف تصور و تبلیغ رایج که اصرار و امر به انتقام و خشونت باشد، به طوری که در مقالات «سیمای اسلام»^۲ و «ترمز و تفضل»^۳ تشریح کرده‌ام، توصیه و تأکید بر جلوگیری از انتقام و خشونت و بر تحدید و تقلیل کشتار و تلافی است.

۴- آیات روزه در سوره بقره (۲) (صفحه ۵۶، بند ج)

بقره (۲) / ۱۸۳ : »

«...»^۴ (سال ۹ هجرت)

بقره (۲) / ۱۸۷ : »

...

«...»^۵ (سال ۹ هجرت)

۱. مائده (۵) / ۴۵ : در تورات بر یهودیان مقرر داشتیم که نفس [را] در برابر نفس [قصاص کنید]، چشم در برابر چشم، ...؛ اما هر که قصاص را ببخشد، کفاره‌ای برای [گناهان] اوست ...
۲. مقاله «سیمای اسلام»، حاصل سخنرانی عمومی در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۵۹ است که ابتدا به صورت مقاله در روزنامه میزان به چاپ رسید و سپس در کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، جلد (۱)، در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شد (ب.ف.ب).
۳. مقاله «ترمز و تفضل» در تاریخ ۱۳۶۰/۸/۲، توسط مؤلف فقید برای روزنامه کیهان فرستاده شد و سپس در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، در سال ۱۳۶۱ چاپ و منتشر گردید (ب.ف.ب).
۴. بقره (۲) / ۱۸۳ : ای مؤمنان، روزه‌داری بر شما مقرر شد، همان گونه که بر پیشینیان مقرر شده بود، بسا که پرهیزکار شوید.
۵. بقره (۲) / ۱۸۷ : آمیزش با همسران در شب‌های روزه‌داری مجاز شناخته شده است؛ آنها پوششی برای شما هستند و شما نیز پوششی برای آنها؛ خدا می‌داند که شما [تحمل ممنوعیت آمیزش در شب‌های رمضان را نمی‌کردید و] خویشان را به خطا می‌افکندید، لذا [به رحمت خویش] بر شما بازگشت و بر شما بخشود؛ اینک [آزادانه در شب‌های رمضان] آمیزش کنید و از آنچه خدا برای شما مقرر داشته است بهره‌مند شوید و [رواست که] بخورید و بیاشامید تا آنگاه که رشته سپید بامداد از رشته سیاه [شب] آشکار گردد ...

۳۷۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

مؤلف کنجکاو «کلیدها»، زمان نزول آیه دوم را که می‌بایستی ناسخ اولی باشد سال اول هجرت گرفته و مؤلف بیچاره کتاب «سیر تحول قرآن» را با دو علامت تعجب مورد تمسخر قرار داده‌اند. اشتباه ایشان ناشی از همان اختلاف شماره گذاری قرآن‌ها با قرائت کوفی و مصری است. آیه دوم در شماره گذاری مصری ۱۸۳ است و نزول آن بر طبق جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن»، سال نهم هجرت می‌باشد نه سال اول. اتفاقاً این از مواردی است که نسخ و تغییر وجود دارد و در جهت تسهیل و تخفیف بوده با ردیف‌بندی‌های کتاب «سیر تحول قرآن»، منافات ندارد.

یکی از کلیدهای فهم قرآن همین تمایل در جهت رحمت و سهولت و نعمت، به مصداق حدیث^۱ «می‌باشد. آیه»

«...»^۲ که خطاب به اهل کتاب است نیز همین معنی را می‌رساند و خداوند رحیم برای آنکه ما کاسه‌های گرم‌تر از آتش نبوده دچار وسواس و احتیاط‌های سخت‌گیرانه نشویم، در آیاتی مانند آیه تیمم تصریح می‌فرماید که:

...»

۳. «

۵- آیات ازدواج با زنان اهل کتاب (صفحه ۵۶، بند ۵)

بقره (۲) / ۲۲۱: «

...»^۴ (سال ۹ هجرت)

نساء (۴) / ۴: «

...»^۵ (سال ۸ هجرت)

۱. حدیث نبوی: من مأمور ابلاغ شریعت آسانی شده‌ام.

۲. اعراف (۷) / ۱۵۷: هم آنان که پیروی می‌کنند از این رسول و پیامبر آموزش ندیده‌ای که ...

۳. مائده (۵) / ۶: ... خدا بر آن نیست که شما را در تنگنا قرار دهد، بلکه می‌خواهد پاکتان سازد و نعمت خویش را بر شما تمام کند، بسا که سیاس‌گزار می‌کنید.

۴. بقره (۲) / ۲۲۱: با زنان بت‌پرست ازدواج نکنید، مگر اینکه ایمان بیاورند؛ و زن اسیری که ایمان آورده، بهتر است از زن [آزاد] مشرک ...

۵. نساء (۴) / ۴: کابین زنان را، به گونه‌ای که به تصرفشان در آید، بپردازید و اگر خودشان بخشی از آن را با طیب خاطر به شما بخشیدند، گوارا و نوشین از آن بهره برید.

ایرادی که گرفته شده است این است که در ازدواج با زنان اهل کتاب، آیه سوره بقره (۲)، به وسیله آیه سوره نساء (۴)، نسخ شده است. ولی آن طور که از عبارت آیات فوق بر می آید اولی مربوط به ازدواج با زنان مشرک است و دومی کلی و با مسلمین بوده، هیچ یک ارتباط با زنان اهل کتاب ندارد که همسخن و ناسخ و منسوخ یکدیگر باشد.

۶- آیات مربوط به آزادی در عقیده (صفحه ۵۶، بنده ۵)

بقره (۲) / ۲۵۶: «...»^۱

(سال ۱۰ و ۱۱ هجرت)

توبه (۹) / ۷۳: «...»

«...»^۲ (سال ۷ هجرت)

باز هم استعجاب شده است که چرا زمان نزول آیه دومی که ناسخ اولی است سه سال جلوتر تعیین گشته.

مسئله ناسخ و منسوخ در باره آیات فوق اصلاً غیر وارد است، زیرا که آیه دوم مربوط به جنگ با کفار و منافقین می باشد و جنگ با کفار و مشرکین بر طبق آیه کلی و اصولی:

بقره (۲) / ۱۹۰: «...»^۳

و به دلایل عدیده فراوان حالت دفاعی داشته، تنها در برابر کسانی که به جنگ با مسلمین برمی خیزند مجاز می باشد و ارتباطی، با عقیده و ایمان که اجباری یا بر طبق آیه اول، اختیاری و آزاد باشد، ندارد.

در زمینه اینکه جنگ در اسلام به هیچ وجه به منظور مسلمان کردن مشرکین یا منافقین نبوده و تحمیل عقیده بر مردم خلاف مأموریت پیغمبر و دستور خدا است بحث مفصل در کتاب «بعثت و ایدئولوژی»^۴ و در مقاله های «سیمای اسلام» و «دین و

۱. بقره (۲) / ۲۵۶: در [پذیرش] دین اکراه [و اجباری] نیست؛ [فقط راه] کمال از [راه] تباهی مشخص شده است ...

۲. توبه (۹) / ۷۳: ای پیامبر، با انکارورزان و دورویان جهاد کن و بر آنان سخت گیر؛ جایگاهشان دوزخ است ...

۳. بقره (۲) / ۱۹۰: با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید و [لی] [از حد] تجاوز نکنید ...

۴. کتاب «بعثت و ایدئولوژی»، حاصل تفصیل و تدوین سخنرانی جشن میبث سال ۱۳۴۳ در زندان قصر است که اکنون هفتمین اثر مندرج در مجموعه آثار (۲) با نام «بعثت (۱)» می باشد که در سال ۱۳۷۷ توسط انتشارات قلم چاپ و منتشر شده است.

آزادی» در کتاب «بازیابی ارزش‌ها»^۱، به عمل آمده است. «قاموس قرآن» نیز در زیر کلمه‌ی «قتل»، حالتِ دفاعی داشتنِ جنگ‌های رسول اکرم (ص) را روشن کرده است.

۷- تحریم سه مرحله‌ای خمر (صفحه ۵۸، بند الف)

مرحله اول- بقره (۲) / ۲۱۹ : »

«...»^۲ (سال ۹ هجرت)

مرحله دوم- نساء (۴) / ۴۳ : »^۳ «...»

(سال ۸ هجرت)

مرحله سوم- مائده (۵) / ۹۰ : »

«...»^۴ (سال ۹ هجرت)

اشکال این است که چرا مرحله دوم بنا به ترتیب استخراجی از «سیر تحول قرآن» یک سال قبل از مرحله اول در آمده است. این اشکال وارد نیست. زیرا که آیه دوم از این جهت که فقط مست بودن موقع نماز را منع کرده است، حلت ملایم‌تر از آیه اول را دارد و قول معروف نیز چنین است که اولین آیه تحریم خمر، همین آیه بوده. اما اگر به قرائن و شواهد تاریخی مسلم باشد که آیه سوره بقره (۲)، اولین آیه وحی شده برای تحریم شراب است، جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن» جواب‌گوی آن می‌باشد. در صفحه دوم این جدول در ستون آیات، مقابل سوره نساء (۴) و سطر دوم آیه «۴۶ تکمیل» نوشته شده است که نزول آن سال دهم هجری است و در سال ۸ هجری نیست و در جلد دوم سیر تحول قرآن (صفحه ۱۳)^۵ چنین آمده است :

۱. مقالات «سیمای اسلام» و «دین و آزادی»، هر دو در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، در سال ۱۳۶۱، توسط چاپخانه پرچم، چاپ و منتشر شده است.

۲. بقره (۲) / ۲۱۹ : در باره می و قمار از تو می‌پرسند؛ بگو: در آنها گناه بزرگی است و منافی [هم] برای مردم دارد، و [لی] گناهِش از نفعش بیشتر است ...

۳. نساء (۴) / ۴۳ : ای مؤمنان، در حال مستی به نماز نایستید، تا زمانی که بدانید چه می‌گویید ...

۴. مائده (۵) / ۹۰ : ای مؤمنان، می و قمار و بت‌ها و [کاربرد] ابزار قرعه‌کشی [و بخت‌آزمایی] پلید و از کار[هایی] شیطان است ...

۵. جلد دوم کتاب «سیر تحول قرآن»، اکنون با عنوان مجموعه ضمیمه، در بخش دوم از «مجموعه آثار (۱۲)» و با نام «سیر تحول قرآن (۱)» در دست انتشار است و مطلب مورد بحث، در بند ۸ از صفحه ۲۱۹ این مجموعه آثار قرار دارد (ب.ف.ب).

آیه ۴۷ کلمه‌ای ۴۶ به لحاظ محتوا، راجع به حرمت نماز در حال مستی و حکم تیمم است که بکلی از ردیف سایر آیات مربوط به نکاح و ارث خارج بوده، در آخر آنها می‌آید و قافیه‌اش «عَفُوًّا غَفُورًا» مشابه با «حَدِيثًا سَيِّئًا» و امثالهم نیست، ممکن است خارج متن گرفته شود.

خارج متن بودن یعنی اینکه آیه ۴۳ با طول بلند ۴۷ کلمه‌ای خود در سال‌های بعد از گروه آیات مربوط مثلاً در سال نهم یا دهم نازل شده است و در مرحله دوم و سوم، تحریم خمر قرار دارد و یا با محتویات متنوع خود، از اتصال دو سه آیه فراهم شده است که هر قسمت در سال‌های ماقبل سال نه هجری نازل شده است و به این ترتیب، قسمت ابتدایی آن اولین آیه مربوط به شرب خمر باید تلقی شود. در هر حال جداول و مطالعات سیر تحول قرآن، با نظریات و مطالعات دیگر قرآن نقض و باطل نمی‌شود بلکه کمک و راهنمایی مفیدی برای تشخیص ناسخ و منسوخ‌ها و مراحل تدریجی تشریح و ارتباط آیات در موضوعات مختلف می‌باشد.

اما آنچه در برنامه تلویزیونی بازگشت به قرآن در سال ۱۳۵۹، راجع به مراحل تحریم شراب گفتم و در جلد اول چاپ شده‌ی آن آمده است^۱، فقط به دو آیه نساء (۴) / ۴۳ و مائده (۵) / ۹۰، اشاره کرده‌ام که نه منافات با مراحل مذکور در کتاب «کلیدهای فهم قرآن» دارد و نه با جدول ۱۵ از کتاب «سیر تحول قرآن».

۸- پیرامون تحریم ربا (صفحه ۵۹ بند ب)

برای تحریم ربا چهار مرحله به ترتیب زیر آورده شده است:

مرحله اول- روم (۳۰) / ۳۹: «...»^۲

(سال ۹ بعث)

مرحله دوم- نساء (۴) / ۱۶۱: «...»^۳ (سال ۶ هجرت)

مرحله سوم- آل عمران (۳) / ۱۳۰: «...»

«...»^۴ (سال ۲ و ۳ هجرت)

۱. جلد اول کتاب «بازگشت به قرآن» در اواسط سال ۱۳۶۰ توسط انتشارات «بنگاه ترجمه و نشر کتاب» در ده هزار نسخه چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

۲. روم (۳۰) / ۳۹: آنچه اضافی [به رسم هدیه] می‌پردازید تا بر اموال مردم بیفزاید ...

۳. نساء (۴) / ۱۶۱: و نیز به خاطر ارتکاب رباخواری، با آنکه از آن نهی شده بودند ...

۴. آل عمران (۳) / ۱۳۰: ای مؤمنان، ربا را که افزایش مکرر [و خود به خود سرمایه] است، بخورید ...

مرحله چهارم - بقره (۲) / ۲۷۸ : »

«...»^۱ (سال ۹ و ۱۰ هجرت)

از آیات فوق سه مرحله آن یعنی اول و سوم و چهارم، کاملاً با «سیر تحول قرآن» می‌خواند و آیه دوم که خارج از ردیف و قبل از مرحله اول در آمده، برای این است که بر خلاف سایر آیات خطاب و دستور به مؤمنین بوده حکایت از اعمال و احکام بنی‌اسرائیل می‌نماید. سرگذشتی از پیشینیان، و بسیار طبیعی می‌باشد که به عنوان مقدمه و قبل از حکم به مسلمان‌ها آمده باشد.

۹- داستان انبیاء (صفحه ۶۲ بند ۵)

در کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، دو حالت یا دو ترتیب نزول، برای داستان‌های انبیاء (و امم گذشته) فرض شده است. یکی اینکه برحسب زمان زندگی و رسالت انبیاء باشد و دیگر برحسب موضوعات و مسائل مبتلا به جامعه مسلمین و در جهت تعلیم و تربیت گروندگان به خاتم‌النبین (ع). البته فرض دوم معقول‌تر است و از «سیر تحول قرآن»، نمی‌بایستی انتظار داشته باشید که سال‌های نزول را مطابق فرض اول ارائه داده باشد. چیزی که در خود کتاب نیز ادعا و اظهار نشده است. اما در بخش دوم کتاب «سیر تحول قرآن» که اختصاص به «تحول موضوعی قرآن» دارد، بحث لازم با تقسیم‌بندی آیات مربوط به انبیاء و امم گذشته، همراه با منحنی و جدول، به عمل آمده است و نکات آموزنده‌ای استخراج و ارائه گردیده است.

۱۰- سال نزول و شأن نزول سوره دهر یا انسان (۷۶) (صفحه ۶۷ بند ۶)

از اختلافات نادر ولی بارز که ترتیب نزول سوره‌ها در سیر تحول قرآن در مقایسه با فهرست‌های دیگر (ابن عباس، ابراهیم بن عمر بقاعی، محمد بن نعمان بشیر و فهرست شهرستانی از قرآن منسوب به حضرت صادق) دارد، در باره سوره دهر (۷۶) است که نویسنده کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، مفصلاً متذکر آن شده و گفته است در کتاب «سیر تحول قرآن»، تاریخ نزول این سوره، سال ۵ بعثت داده شده است در حالی که آیات ۷ تا ۱۱ طبق نظر مفسرین عامه و خاصه (البته نه همه مفسرین عامه)، در شأن حسنین و پدر و مادر آنها علیهم‌الصلو و السلام بوده و سوره دهر (۷۶) مدنی است.

۱. بقره (۲) / ۲۷۸ : ای مؤمنان، از خدا پروا کنید و آنچه از [مطالبات] ربا باقی مانده است، رها سازید ...

این اختلاف و اشکال در تألیف کتاب «سیر تحول قرآن»، به خوبی مورد توجه نگارنده بوده و در صفحات ۱۱۰ تا ۱۱۳ کتاب و جدول، تذکر داده شده است. سوره دهر (۷۶) در فهرست آماری پیشنهادی پنجاه و ششمین سوره است ولی در فهرست شهرستانی نود و هشتم قلمداد شده ضمن آنکه محقق فرانسوی معروف بلاشر آن را سی و چهارمین و قبل از سال پنجم بعثت دانسته است.^۱

در پاورقی صفحه ۱۱۲ توضیح مختصری در این باب داده شده ولی توضیح بیشتر مطلب این است که سوره دهر (۷۶) علاوه بر کوتاه بودن طول متوسط آیات آن که معیار محاسبات «سیر تحول قرآن» می باشد و با سال ۵ بعثت تطبیق می کند، مطالب آن نیز که توصیف تفصیلی بهشت و جهنم و وعید و خطاب های حاد به مشرکین است و قافیه وار می باشد، تماماً از خصوصیات مشخص سوره های اوایل وحی بوده، شکل منحنی و شاخص آن، حالت منظم یکپارچه را دارد و کمترین تردید در تعلق آن به دوران مکه نمی توان کرد. اما مسئله انطباق آیات ۷ تا ۱۱ از سوره دهر (۷۶)، راجع به اطعام مسکین و یتیم و اسیر، با عملی که معروف است خاندان عصمت سه قرصه نان افطاری خود را برای رضای خدا به سائل ها دادند و گرسنه ماندند و سوره دهر (۷۶) همه اوصاف و پاداش های عالی آن در شأن آنان نازل شده است، هیچ اشکال ندارد، بلکه اعجاز انگیزتر و اثبات کننده تر است که نزول سوره، پیش از وقوع قضیه و یک نوع پیش گوئی و نشانه دهی قبلی، شبیه به مژده ظهور حضرت خاتم النبیین در تورات و انجیل بوده باشد کما آنکه آیات:

» ...^۲

» ...^۳

را با معاویه و مولی علی (ع)، تطبیق داده می گویند در شأن آنها و معرفی حکومت و ولایتشان که سی و چند سال بعد روی داده است، می باشد.

۱. صفحات ۱۱۰ تا ۱۱۳ مربوط به چاپ اول کتاب «سیر تحول قرآن» در سال ۱۳۵۵ است. موضوع مورد نظر در صفحات ۱۳۲ تا ۱۳۵ از چاپ پنجم کتاب و صفحات ۱۴۲ تا ۱۴۵ «مجموعه آثار (۱۲)» که با نام «سیر تحول قرآن (۱)» در دست انتشار است، قرار دارد (ب.ف.ب).

۲. بقره (۲) / ۲۰۴: بعضی از مردم [هستند که هر یک از آنها] گفتار [دل فریب]ش تو را به شگفت می آورد [و می خواهد با زبان بازی به متاعی] در زندگی دنیا [برسد] ...

۳. بقره (۲) / ۲۰۷: بعضی از مردم [هم هستند که] از جان خود در طلب خشنودی خدا می گذرند ...

اما چرا در فهرست شهرستانی و ابن عباس و غیره، سوره دهر (۷۹) در ردیف‌های آخر، نزدیک سوره‌های رعد (۱۳) و طلاق (۹۵) و جمعه (۶۲) قرار گرفته است، این فهرست‌ها سندیت تاریخی و دقیق و مطمئن ندارد، به طوری که سوره زلزله (۹۹) هم که مشابهت و یکی بودن آن مسلم است، در ردیف‌های آخر گذارده شده است. در هر حال، سال نزول و شأن نزول سوره دهر (۷۹) از مسائلی است که باید با مطالعه و مقایسه‌های عمیق‌تری حل شود و چند استثنای مشکوک مبهم، اعتبار کتاب و جداولی را که در نود درصد موارد قابل قبول در آمده است، مخدوش نمی‌سازد.

* * *

مطالب فوق چیزی بود که به نظر بنده رسید. البته روی هیچ حساب آماری نمی‌شود قسم خورد و چون این تحقیق یک بحث تازه است، امیدوارم با تعقیب و زحمات سایرین، به طوری که در مقدمه جلد دوم گفته‌ام، دقت و صحت بیشتری پیدا کند. در خاتمه همان آرزو را تکرار کرده «از خداوند رحمان که معلم قرآن و آفریننده انسان است می‌خواهم که فکر و بیان پژوهندگان را ارشاد و همه ما را در سیر به سوی خودش امداد نماید».

و السلام علینا و علی عباد الله الصالحین

مهدی بازرگان

به پیوست یک جلد کتاب «تحقیقی در زمینه کلماتی از قرآن» و جزوه متمم آن راجع به برخی از «اسماء الحسنی»^۱، از عبدالعلی بازرگان را به انضمام یک جلد کتاب «بازیابی ارزش‌ها»^۲ که محتوی مقالات «سیمای اسلام» و «دین و آزادی» می‌باشد و همچنین مقاله «بعثت و راه‌های ایمان»^۳ را برای همکاری با مؤلف عزیز «کلیدهای فهم قرآن» اهدا می‌نماید.

۱. کتاب «اسماء الحسنی»، تألیف مهندس عبدالعلی بازرگان، در سال ۱۳ توسط ...
 ۲. کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، جلد ۱، شامل ۵ مقاله با عنوانین: «سیمای اسلام»، «التقاط»، «دین و آزادی»، «بیگانه‌پرستی» و «انقلاب و انقلابی» می‌باشد که در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ف).
 ۳. مقاله «بعثت و راه‌های ایمان»، حاصل تدوین و تفصیل سخنرانی مورخ ۱۳۶۰/۳/۱۱ در جشن انجمن اسلامی مهندسیین است که به مناسبت مبعثت رسول اکرم در مسجد الجواد ایراد شده است. این اثر بعداً در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، با شمارگان ۵۰۰۰ نسخه در تیرماه ۱۳۶۱ چاپ و منتشر شده و بارها تجدید چاپ گردیده است (ب.ف.ف).

جداول ضميمه

جدول ۱۶/۱- تعداد آیات برحسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت*

دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته				۳- رسالت خاتم النبیین					
			مجموع	حدوث قیامت و جهنم	توصیف بهشت	تذکر و ترویج اجرت	مجموع	هلاک و نجات	ابلاغ و جدال	توصیف پیغمبران	توصیف پیروان	مجموع	وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	نور و قرآن و وحی	توحید
س	۱+۲	۴۸۲	۲۴۰	۸۶	۸۲	۷۲	۳۹	-	-	۳۹	۱۳۶	۲۰	۶۱	۵۵	
	۳	۸۳۶	۳۷۰	۵۰	۲۴۳	۷۷	۱۷۲	۴۳	-	۱۲۹	۱۹۵	۷۳	۴۶	۷۶	
	۴	۶۱۰	۱۴۷	۵۱	۶۲	۳۴	۲۶۴	۵۷	-	۲۰۷	۱۷۷	۵۴	۸۰	۴۳	
	۵	۴۶۲	۱۱۳	۱۵	۷۳	۲۵	۱۴۸	۳۴	۸	۱۰۶	۱۵۹	۶۵	۳۹	۵۵	
	۶	۴۵۸	۱۰۳	۹	۴۹	۴۵	۲۰۹	۶۹	۱۶	۱۲۴	۱۱۶	۲۰	۴۴	۵۲	
	۷	۳۵۴	۷۸	۱۰	۳۵	۳۳	۱۰۵	۳۸	۲۰	۴۷	۱۲۹	۲۰	۴۱	۶۸	
	۸	۳۱۴	۶۰	۲	۲۵	۳۳	۷۴	۲۷	۸	۳۹	۱۱۳	۲۶	۳۹	۴۸	
	۹	۲۶۸	۵۳	۵	۲۰	۲۸	۱۳۱	۱۱۴	۱۷	-	۶۷	۷	۲۹	۳۱	
	۱۰	۲۴۱	۳۸	۳	۱۷	۱۸	۶۳	۳۱	۱۹	۱۳	۱۰۲	۴۱	۲۳	۲۸	
	۱۱	۲۶۷	۲۵	۳	۱۲	۱۰	۱۵۱	۲۲	۱۵	۱۱۴	۸۱	۲۵	۴۶	۱۰	
	۱۲	۲۶۳	۶۱	-	۲۰	۴۱	۸۲	۵۳	۲	۲۷	۹۵	۳۰	۱۸	۴۷	
	۱۳+۱	۳۱۹	۴۷	۱	۱۵	۳۱	۱۰	۷	۳	-	۱۵۱	۴۳	۴۵	۶۳	
	س	۲	۲۵۰	۴۱	-	۲	۳۹	۹	۱۷	۱۳	۷۸	۱۴	۲۳	۴۱	
۳		۲۶۹	۴۱	-	۶	۳۵	۴	-	-	۶۰	۶	۱۵	۳۹		
۴		۲۲۶	۶۲	۴	۱۳	۴۵	۱۵	۱	-	۵۱	۸	۲۰	۲۳		
۵		۲۳۷	۳۱	-	۳	۲۸	۲۳	۱	۱۴	۲۵	۱	۷	۱۷		
۶		۲۱۴	۳۳	-	۵	۲۸	۱۶	۴	۱۲	۷۱	-	۲۰	۳۷		
۷		۲۵۷	۲۲	-	۱	۲۱	۱۶	۷	۸	۴۹	۶	۲۵	۱۸		
۸		۲۳۴	۲۵	-	۴	۲۱	۲۲	۶	۱۶	۲۰	-	۹	۱۱		
۹		۲۱۳	۲۶	-	۲	۲۴	۱۴	۲	۶	۳۰	۶	۱۰	۱۴		
۱۰+۱۱		۲۱۱	۱۷	-	۴	۱۳	۱۸	-	۲	-	۴۷	۱۳	۶	۲۸	
تعداد آیات		۶۹۸۵	۱۶۳۳	۲۳۹	۶۹۳	۷۰۱	۱۶۱۵	۸۷۶	۵۵۳	۱۸۶	۱۹۵۲	۴۹۶	۶۴۲	۸۱۴	

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل تعداد آیات موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

ادامه جدول ۱۶/۱- تعداد آیات برحسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت *

ملاحظات	۷- سایر موضوعات			۶- احکام			۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر						۴- جهاد		سال‌های رسالت	دوران‌ها
	۷.۳ آیات برائت	۷.۲ زوجات پیغمبر	۷.۱ انسان و شیطان و بن-مجموع	۶.۲ قهقی	۶.۱ تربیتی و اخلاقی	مجموع	۵.۱- امت خاتم النبیین				مجموع	مجموع	مجموع			
							۵.۲ اهل کتاب		۵.۱.۱ مؤمن	۵.۱.۲ کافر				۵.۱.۳ منافق		
							۵.۲.۱	۵.۲.۲								
			۹	۹	۱۶	۳۸	۵۴	-	۴	-	-	۴	۴	-	۱+۲	
			۴۵	۴۵	۲۰	۱۶	۲۶	-	-	-	۱۳	۱۳	۱۳	۵	۳	
			۱۶	۱۶	۳	۲	۵	-	-	-	-	-	-	۱	۴	
			۲۸	۲۸	-	-	-	۴	-	-	۱۰	۱۰	۱۴	-	۵	
			۱۶	۱۶	-	۲	۲	-	۲	-	۱۰	۱۲	۱۲	-	۶	
			۱۴	۱۴	۳	۳	۶	-	-	۱	۲۰	۲۱	۲۱	۱	۷	
			۱۰	۱۰	۱۱	۵	۱۶	-	۱۸	۳	۱۳	۳۴	۳۴	۷	۸	
			۴	۴	۴	۵	۹	-	-	-	-	-	-	۴	۹	
			۲	۲	۶	۲	۸	-	۱۳	-	۸	۲۱	۲۱	۷	۱۰	
			۱	۱	۲	-	۲	۲	-	-	۴	۴	۶	۱	۱۱	
			۳	۳	۳	۷	۱۰	۴	-	-	۵	۵	۹	۳	۱۲	
			۱۳	۱۳	۴	۱۰	۱۴	۲	۱۶	۲	۲۶	۴۴	۴۶	۳۸	۱۳+۱	
			۱۰	۱۰	۶	۶	۱۲	۲۸	۳	-	۶	۹	۳۷	۳۳	۲	
			۱۳	۱۳	۱۵	۶	۲۱	۴۲	۱۱	-	۲۶	۳۷	۷۹	۵۱	۳	
			۲۴	۲۴	۳	۸	۱۱	۱۲	۳۴	-	۳	۳۷	۴۹	۱۴	۴	
			-	-	۲۶	۲۰	۴۶	۸۳	۸	-	۹	۱۷	۱۰۰	۱۲	۵	
	۶	۷	۱	۱۴	۶	۵	۱۱	۳۵	۱۶	-	۱۰	۲۶	۶۱	۸	۶	
			-	-	۳	۱۵	۱۸	۳۰	۵۴	-	۳۷	۹۱	۱۲۱	۳۱	۷	
			۴	۴	۴۳	۱۷	۶۰	۱۱	۳۵	۲۰	۴	۵۹	۷۰	۳۳	۸	
			۱۲	۱۲	۷۸	۲۶	۱۰۴	۷	۱۰	-	۳	۱۳	۲۰	۷	۹	
			۶	-	۶	۴۶	۱۲	۵۸	۳۳	۵	۴	۱۳	۲۲	۵۵	۱۰+۱۱	
	۶	۱۳	۲۲۵	۲۴۴	۲۹۸	۲۰۵	۵۰۳	۲۹۳	۲۲۹	۲۰	۲۲۰	۴۷۹	۷۷۲	۲۶۶	تعداد آیات	

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل تعداد آیات موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۲- درصد (تعداد نسبی) آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت*

دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته			۳- رسالت خاتم النبیین				
			۱.۱ حدوث قیامت و جهنم	۱.۲ توصیف بهشت	۱.۳ تذکر و توضیح آجرت	مجموع	۲.۱ ابلاغ و جدال و هلاکت و نجات	۲.۲ توصیف پیغمبران	۲.۳ توصیف پیروان	مجموع	۳.۱ وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	۳.۲ وحی و قرآن و نبوت	۳.۳ توحید
پیش از نزول	۱+۲	۴۹/۸	۱۷/۸	۱۷/۰	۱۴/۹	۸/۱	۸/۱	-	۲۸/۲	۴/۱	۱۲/۷	۱۱/۴	
	۳	۴۴/۳	۶/۰	۲۹/۱	۹/۲	۲۰/۶	۱۵/۴	۵/۱	۲۳/۳	۸/۷	۵/۵	۹/۱	
	۴	۲۴/۱	۸/۴	۱۰/۲	۵/۶	۴۳/۳	۳۳/۹	۹/۳	۲۹/۰	۸/۹	۱۳/۱	۷/۰	
	۵	۲۴/۳	۳/۳	۱۵/۶	۵/۴	۳۲/۱	۲۳/۰	۷/۴	۱/۷	۳۴/۵	۱۴/۱	۱۱/۹	
	۶	۲۲/۵	۲/۰	۱۰/۷	۹/۸	۴۵/۶	۱۵/۱	۲۷/۱	۳/۵	۲۵/۳	۴/۴	۱۱/۴	
	۷	۲۲/۰	۲/۸	۹/۹	۹/۳	۲۹/۷	۱۰/۷	۱۳/۳	۵/۶	۳۶/۴	۵/۶	۱۱/۶	
	۸	۱۹/۱	۰/۶	۸/۰	۱۰/۵	۲۳/۶	۸/۶	۱۲/۴	۲/۵	۳۶/۰	۸/۳	۱۵/۳	
	۹	۱۹/۸	۱/۹	۷/۵	۱۰/۴	۴۸/۹	۴۲/۵	-	۶/۳	۲۵/۰	۲/۶	۱۱/۶	
	۱۰	۱۵/۸	۱/۲	۷/۱	۷/۵	۲۶/۱	۱۲/۹	۵/۴	۷/۹	۴۲/۳	۱۷/۰	۱۵/۸	
	۱۱	۹/۴	۱/۱	۴/۵	۳/۷	۵۶/۶	۸/۲	۴۲/۷	۵/۶	۳۰/۳	۹/۴	۳/۷	
	۱۲	۲۳/۲	-	۷/۶	۱۵/۶	۳۱/۲	۲۰/۲	۱۰/۳	۰/۸	۳۶/۱	۱۱/۴	۱۷/۹	
۱۳+۱	۱۴/۷	۰/۳	۴/۷	۹/۷	۳/۱	۲/۲	۰/۹	-	۴۷/۳	۱۳/۵	۱۹/۷		
پس از نزول	۲	۱۶/۴	-	۰/۸	۱۵/۶	۱۵/۶	۳/۶	۶/۸	۵/۲	۳۱/۲	۹/۲	۱۶/۴	
	۳	۱۵/۲	-	۱/۲	۱۳/۰	۱/۵	۱/۵	-	۲۲/۳	۲/۲	۵/۶	۱۴/۵	
	۴	۲۷/۴	۱/۸	۵/۸	۱۹/۹	۶/۶	۰/۴	-	۶/۲	۳/۵	۸/۸	۱۰/۲	
	۵	۱۳/۱	-	۱/۳	۱۱/۸	۹/۷	۰/۴	۵/۹	۳/۴	۱۰/۵	۳/۰	۷/۲	
	۶	۱۵/۴	-	۲/۳	۱۳/۱	۷/۵	۱/۹	۵/۶	-	۳۳/۲	۹/۳	۱۷/۳	
	۷	۸/۶	-	۰/۴	۸/۲	۶/۲	۲/۷	۰/۴	۳/۱	۱۹/۱	۲/۳	۷/۰	
	۸	۱۰/۷	-	۱/۷	۹/۰	۹/۴	۲/۶	-	۶/۸	۸/۵	۳/۸	۴/۷	
	۹	۱۲/۲	-	۰/۹	۱/۳	۶/۶	۰/۹	۲/۸	۲/۸	۱۴/۱	۴/۷	۶/۶	
	۱۰+۱۱	۸/۱	-	۱/۹	۶/۲	۸/۵	-	۰/۹	۷/۶	۲۲/۳	۶/۲	۱۳/۳	
	متوسط درصدها	۲۳/۴	۳/۴	۹/۹	۱۰/۰	۲۳/۱	۱۲/۵	۷/۹	۲/۷	۲۷/۹	۷/۱	۹/۲	۱۱/۷

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل ارقام نسبی آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۳- فراوانی آیات قرآن برحسب هر یک از موضوعات اصلی و هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۴۸۲	۲۴۰	۳۹	۱۳۶	-	۴	۵۶	۹
۳	۳	۸۳۶	۳۷۰	۱۷۲	۱۹۵	۵	۱۳	۳۶	۴۵
۴	۴	۶۱۰	۱۴۷	۲۶۴	۱۷۷	۱	-	۵	۱۶
۵	۵	۴۶۲	۱۱۳	۱۴۸	۱۵۹	-	۱۴	-	۲۸
۶	۶	۴۵۸	۱۰۳	۲۰۹	۱۱۶	-	۱۲	۲	۱۶
۷	۷	۳۵۴	۷۸	۱۰۵	۱۲۹	۱	۲۱	۶	۱۴
۸	۸	۳۱۴	۶۰	۷۴	۱۱۳	۷	۳۴	۱۶	۱۰
۹	۹	۲۶۸	۵۳	۱۳۱	۶۷	۴	-	۹	۴
۱۰	۱۰	۲۴۱	۳۸	۶۳	۱۰۲	۷	۲۱	۸	۲
۱۱	۱۱	۲۶۷	۲۵	۱۵۱	۸۱	۱	۶	۲	۱
۱۲	۱۲	۲۶۳	۶۱	۸۲	۹۵	۲	۹	۱۰	۳
۱۳	۱۳+۱ ه	۳۱۹	۴۷	۱۰	۱۵۱	۳۸	۴۶	۱۴	۱۳
۱۴	۲	۲۵۰	۴۱	۳۹	۷۸	۳۳	۳۷	۱۲	۱۰
۱۵	۳	۲۶۹	۴۱	۴	۶۰	۵۱	۷۹	۲۱	۱۳
۱۶	۴	۲۲۶	۶۲	۱۵	۵۱	۱۴	۴۹	۱۱	۲۴
۱۷	۵	۲۳۷	۳۱	۲۳	۲۵	۱۲	۱۰۰	۴۶	-
۱۸	۶	۲۱۴	۳۳	۱۶	۷۱	۸	۶۱	۱۱	۱۴
۱۹	۷	۲۵۷	۲۲	۱۶	۴۹	۳۱	۱۲۱	۱۸	-
۲۰	۸	۲۳۴	۲۵	۲۲	۲۰	۳۳	۷۰	۶۰	۴
۲۱	۹	۲۱۳	۲۶	۱۴	۳۰	۷	۲۰	۱۰۴	۱۲
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۲۱۱	۱۷	۱۸	۴۷	۱۰	۵۵	۵۸	۶
جمع		۶۹۸۵	۱۶۳۳	۱۶۱۵	۱۹۵۲	۲۶۶	۷۷۲	۵۰۳	۲۴۴

* این جدول کمکی، خلاصه‌ای است از جدول ۱۶/۱ و فقط تعداد آیات مربوط به موضوعات اصلی را نشان می‌دهد (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۴ - فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هر یک
از موضوعات اصلی و به تفکیک سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۱۰۰/۰	۴۹/۸	۸/۱	۲۸/۲	-	۰/۸	۱۱/۲	۱/۹
۳	۳	۱۰۰/۰	۴۴/۳	۲۰/۶	۲۳/۳	۰/۶	۱/۶	۴/۳	۵/۴
۴	۴	۱۰۰/۰	۲۴/۱	۴۳/۳	۲۹/۰	۰/۲	-	۰/۸	۲/۶
۵	۵	۱۰۰/۰	۲۴/۵	۳۲/۰	۳۴/۴	-	۳/۰	-	۶/۱
۶	۶	۱۰۰/۰	۲۲/۵	۴۵/۶	۲۵/۰	-	۲/۶	۰/۴	۳/۵
۷	۷	۱۰۰/۰	۲۲/۰	۲۹/۷	۳۶/۴	۰/۳	۵/۹	۱/۷	۴/۰
۸	۸	۱۰۰/۰	۱۹/۱	۲۳/۶	۳۶/۰	۲/۲	۱۰/۸	۵/۱	۳/۲
۹	۹	۱۰۰/۰	۱۹/۸	۴۸/۹	۲۵/۰	۱/۵	-	۳/۴	۱/۵
۱۰	۱۰	۱۰۰/۰	۱۵/۸	۲۶/۱	۴۲/۳	۲/۹	۸/۷	۳/۳	۰/۸
۱۱	۱۱	۱۰۰/۰	۹/۴	۵۶/۶	۳۰/۳	۰/۴	۲/۲	۰/۷	۰/۴
۱۲	۱۲	۱۰۰/۰	۲۳/۲	۳۱/۱	۳۶/۱	۱/۱	۳/۴	۳/۸	۱/۱
۱۳	۱۳+۱ ه	۱۰۰/۰	۱۴/۷	۳/۱	۴۷/۳	۱۱/۹	۱۴/۴	۴/۴	۴/۱
۱۴	۲	۱۰۰/۰	۱۶/۴	۱۵/۶	۳۱/۲	۱۳/۲	۱۴/۸	۴/۸	۴/۰
۱۵	۳	۱۰۰/۰	۱۵/۲	۱/۵	۲۲/۳	۱۹/۰	۲۹/۴	۷/۸	۴/۸
۱۶	۴	۱۰۰/۰	۲۷/۴	۶/۶	۲۲/۶	۶/۲	۲۱/۷	۴/۹	۱۰/۶
۱۷	۵	۱۰۰/۰	۱۳/۱	۹/۷	۱۰/۵	۵/۱	۴۲/۲	۱۹/۴	-
۱۸	۶	۱۰۰/۰	۱۵/۴	۷/۵	۳۳/۲	۳/۷	۲۸/۵	۵/۱	۶/۵
۱۹	۷	۱۰۰/۰	۸/۶	۶/۲	۱۹/۱	۱۲/۱	۴۷/۱	۷/۰	-
۲۰	۸	۱۰۰/۰	۱۰/۷	۹/۴	۸/۵	۱۴/۱	۲۹/۹	۲۵/۶	۱/۷
۲۱	۹	۱۰۰/۰	۱۲/۲	۶/۶	۱۴/۱	۳/۳	۹/۴	۴۸/۸	۵/۶
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۱۰۰/۰	۸/۱	۸/۵	۲۲/۲	۴/۷	۲۶/۱	۲۷/۵	۲/۸
جمع		۱۰۰/۰	۲۳/۴	۲۳/۱	۲۷/۸	۳/۸	۱۱/۱	۷/۲	۳/۵

* این جدول کمکی خلاصه‌ای است از جدول ۱۶ و فقط فراوانی نسبی آیات قرآن را بر حسب موضوعات اصلی در بر دارد. در این جدول تعداد آیات نازل شده در هر سال ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع در هر سال به صورت نسبی تعیین گردیده است و با استفاده از ارقام آن، اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب رسم شده‌اند (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۵- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت) و به تفکیک برای هر یک از موضوعات اصلی*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۶/۹	۱۴/۷	۲/۴	۷/۰	-	۰/۵	۱۰/۷	۳/۷
۳	۳	۱۲/۰	۲۲/۷	۱۰/۷	۱۰/۰	۱/۹	۱/۷	۷/۲	۱۸/۴
۴	۴	۸/۷	۹/۰	۱۶/۳	۹/۱	۰/۴	-	۱/۰	۶/۶
۵	۵	۶/۶	۶/۹	۹/۲	۸/۱	-	۱/۸	-	۱۱/۵
۶	۶	۶/۶	۶/۳	۱۲/۹	۵/۹	-	۱/۶	۰/۴	۶/۶
۷	۷	۵/۱	۴/۸	۶/۵	۶/۶	۰/۴	۲/۷	۱/۲	۵/۷
۸	۸	۴/۵	۳/۷	۴/۶	۵/۸	۲/۶	۴/۴	۳/۲	۴/۱
۹	۹	۳/۸	۳/۲	۸/۱	۳/۴	۱/۵	-	۱/۸	۱/۶
۱۰	۱۰	۳/۴	۲/۳	۳/۹	۵/۲	۲/۶	۲/۷	۱/۶	۰/۸
۱۱	۱۱	۳/۸	۱/۵	۹/۳	۴/۱	۰/۴	۰/۸	۰/۴	۰/۴
۱۲	۱۲	۳/۸	۳/۷	۵/۱	۴/۹	۱/۱	۱/۲	۲/۰	۱/۲
۱۳	۱۳	۴/۶	۲/۹	۰/۶	۷/۷	۱۴/۳	۶/۰	۲/۸	۵/۳
۱۴	۱۴	۳/۶	۲/۵	۲/۴	۴/۰	۱۲/۴	۴/۸	۲/۴	۴/۱
۱۵	۱۵	۳/۹	۲/۵	۰/۲	۳/۱	۱۹/۲	۱۰/۲	۴/۲	۵/۳
۱۶	۱۶	۳/۲	۳/۸	۰/۹	۲/۶	۵/۳	۶/۳	۲/۲	۹/۸
۱۷	۱۷	۳/۴	۱/۹	۱/۴	۱/۳	۴/۵	۱۳/۰	۹/۱	-
۱۸	۱۸	۳/۱	۲/۰	۱/۰	۳/۶	۳/۰	۷/۹	۲/۲	۵/۷
۱۹	۱۹	۳/۷	۱/۳	۱/۰	۲/۵	۱۱/۷	۱۵/۷	۳/۶	-
۲۰	۲۰	۳/۴	۱/۵	۱/۴	۱/۰	۱۲/۴	۹/۱	۱۱/۹	۱/۶
۲۱	۲۱	۳/۰	۱/۶	۰/۹	۱/۵	۲/۶	۲/۶	۲۰/۷	۴/۹
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۳/۰	۱/۰	۱/۱	۲/۴	۳/۸	۷/۱	۱۱/۵	۲/۵
جمع		۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

* در این جدول کمکی، تعداد آیات نازل شده برای هر موضوع اصلی در کل دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر سال برای هر موضوع، به صورت نسبی تعیین شده است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۶- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از
سال‌های رسالت (بعثت و هجرت) و برای هر موضوع در کل آیات*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت سال‌های ب.ب.	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۶/۹	۳/۴	۰/۵	۱/۹	-	۰/۱	۰/۸	۰/۱
۳	۳	۱۲/۰	۵/۳	۲/۵	۲/۸	۰/۱	۰/۲	۰/۵	۰/۶
۴	۴	۸/۷	۲/۱	۳/۸	۲/۵	-	-	۰/۱	۰/۲
۵	۵	۶/۶	۱/۶	۲/۱	۲/۳	-	۰/۲	-	۰/۴
۶	۶	۶/۶	۱/۵	۳/۰	۱/۷	-	۰/۲	-	۰/۲
۷	۷	۵/۱	۱/۱	۱/۵	۱/۸	-	۰/۳	۰/۱	۰/۲
۸	۸	۴/۵	۰/۹	۱/۱	۱/۶	۰/۱	۰/۵	۰/۲	۰/۱
۹	۹	۳/۸	۰/۸	۱/۹	۱/۰	۰/۱	-	۰/۱	۰/۱
۱۰	۱۰	۳/۴	۰/۵	۰/۹	۱/۵	۰/۱	۰/۳	۰/۱	-
۱۱	۱۱	۳/۸	۰/۴	۲/۲	۱/۲	-	۰/۱	-	-
۱۲	۱۲	۳/۸	۰/۹	۱/۲	۱/۴	-	۰/۱	۰/۱	-
۱۳	۱۳+۱ ه	۴/۶	۰/۷	۰/۱	۲/۲	۰/۵	۰/۷	۰/۲	۰/۲
۱۴	۲	۳/۶	۰/۶	۰/۶	۱/۱	۰/۵	۰/۵	۰/۲	۰/۱
۱۵	۳	۳/۹	۰/۶	۰/۱	۰/۹	۰/۷	۱/۱	۰/۳	۰/۲
۱۶	۴	۳/۲	۰/۹	۰/۲	۰/۷	۰/۲	۰/۷	۰/۲	۰/۳
۱۷	۵	۳/۴	۰/۴	۰/۳	۰/۴	۰/۲	۱/۴	۰/۷	-
۱۸	۶	۳/۱	۰/۵	۰/۲	۱/۰	۰/۱	۰/۹	۰/۲	۰/۲
۱۹	۷	۳/۷	۰/۳	۰/۲	۰/۷	۰/۴	۱/۷	۰/۳	-
۲۰	۸	۳/۴	۰/۴	۰/۳	۰/۳	۰/۵	۱/۰	۰/۹	۰/۱
۲۱	۹	۳/۰	۰/۴	۰/۲	۰/۴	۰/۱	۰/۳	۱/۵	۰/۲
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۳/۰	۰/۲	۰/۳	۰/۷	۰/۱	۰/۸	۰/۸	۰/۱
جمع		۱۰۰/۰	۲۳/۴	۲۳/۱	۲۷/۹	۳/۸	۱۱/۱	۷/۲	۳/۵

* در این جدول کمکی، کل آیات نازل شده در دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع اصلی در هر سال به صورت نسبی تعیین شده است (ب.ف.ب).

خلاصه جدول ۳۷- تعداد آیات و کلمات نازل شده
بر ضد فحشاء، بر حسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	تعداد بر حسب سال نزول		تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول			
			آیات	کلمات				کلمات	آیات	کلمات	آیات					
۱	۰۴۱	ب۳	۱	۴			۱۵									
۲	۰۵۲	ب۳	۱	۴			۱۶									
۳	۰۶۱	ب۳	۳	۲۰			۱۷									
۴	۰۶۴	ب۳	۳	۲۰	۴۸	۸	۱۸	۴۸	۸	۲۰	۳	۰۶۴	۴			
۵	۰۹۴	ب۶	۱	۱۱			۱۹									
۶	۰۹۸	ب۶	۱	۵	۱۶	۲	۲۰	۱۶	۲	۵	۱	۰۹۸	۶			
۷	۱۰۲-۲	ب۷	۱	۳	۳	۱	۲۱	۳	۱	۳	۱	۱۰۲-۲	۷			
۸	۱۱۲	ب۸	۱	۷			۲۲			۷	۱	۱۱۲	۸			
۹	۱۱۴	ب۸	۳	۳۲	۳۹	۴	۲۳	۳۹	۴	۳۲	۳	۱۱۴	۹			
۱۰	۱۲۲-۱	ب۹	۳	۳۴	۳۴	۳	۲۴	۳۴	۳	۳۴	۳	۱۲۲-۱	۱۰			
۱۱	۱۲۶-۱	ب۱۰	۳	۴۱	۴۱	۳	۲۵	۴۱	۳	۴۱	۳	۱۲۶-۱	۱۱			
۱۲	۱۲۶-۲	ب۱۱	۱	۶			۲۶			۶	۱	۱۲۶-۲	۱۲			
۱۳	۱۳۰	ب۱۱	۳	۵۷	۶۳	۴	۲۷	۶۳	۴	۵۷	۳	۱۳۰	۱۳			
۱۴	۱۳۴	ب۱۲	۱	۱۱	۱۱	۱	۲۸	۱۱	۱	۱۱	۱	۱۳۴	۱۴			
جمع													۹۰۱	۶۱	۹۰۱	۶۱

خلاصه جدول ۳۸- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
برای جهاد، بر حسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول	تعداد بر حسب سال نزول		تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول	
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات
۱	۰۴	۳	۵	۱۲	۲۱	۲-۱۵۱	۲۱	۵	۱۲	۵	۱۲
۲	۶۵-۲	۴	۱	۸	۲۲	۱۵۳	۲۲	۱	۸	۱	۸
۳	۱۰۲-۲	۷	۱	۷	۲۳	۱۵۴	۲۳			۷	۱
۴	۱۰۹-۱	۷	۵	۵۲	۲۴	۱۵۶	۲۴	۶	۵۹	۵	۵۲
۵	۱۰۹-۲	۸	۲	۱۵	۲۵	۱۵۹	۲۵	۲	۱۵	۲	۱۵
۶	۱۱۷-۲	۹	۴	۵۱	۲۶	۱۶۱	۲۶	۴	۵۱	۴	۵۱
۷	۱۲۳	۱۰	۳	۵۳	۲۷	۱۶۵-۱	۲۷			۳	۵۳
۸	۱۲۴	۱۰	۳	۴۱	۲۸	۱۶۵-۲	۲۸			۳	۴۱
۹	۱۲۶-۱	۱۰	۱	۱۰	۲۹	۱۶۹	۲۹	۷	۱۰۴	۱	۱۰
۱۰	۱۲۶-۲	۱۱	۱	۹	۳۰	۱۷۰	۳۰	۱	۹	۱	۹
۱۱	۱۳۲	۱۲	۱	۲۶	۳۱	۱۷۲	۳۱			۱	۲۶
۱۲	۱۳۶	۱۲	۱	۸	۳۲	۱۷۳	۳۲			۱	۸
۱۳	۱۳۷-۱	۱۲	۱	۱۳	۳۳	۱۷۵	۳۳	۳	۴۷	۱	۱۳
۱۴	۱۳۸	۱۳	۵	۵۰	۳۴	۱۷۷	۳۴	۵	۵۰	۵	۵۰
۱۵	۱۳۹	۱۳	۶	۹۰	۳۵	۱۷۹	۳۵			۶	۹۰
۱۶	۱۴۲	۱۳	۶	۹۰	۳۶	۱۸۳-۱	۳۶			۶	۹۰
۱۷	۱۴۳-۱	۱۳	۱۸	۳۰۳	۳۷	۱۸۴	۳۷	۳۰	۴۸۳	۱۸	۳۰۳
۱۸	۱۴۳-۲	۱۳	۲۷	۴۷۶	۳۸	۱۸۶	۳۸			۲۷	۴۷۶
۱۹	۱۴۴	۱۳	۵	۶۳	۳۹	۱۹۴	۳۹			۵	۶۳
۲۰	۱۴۹	۱۳	۲	۳۷	جمع			۳۴	۵۷۶	۲	۳۷

خلاصه جدول ۳۹- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
برای نفاق، برحسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول	
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات
۱	۰۲۲	۲ب	۲	۵	۲	۲	۵	۲	۵	۳۳	۵۵۵
۲	۰۹۳	۶ب	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۳	۵۸
۳	۱۰۹-۱	۸ب	۱۶	۱۹۶			۱۶	۱۹۶	۸	۸	۱۰۰
۴	۱۱۱	۸ب	۲	۲۷	۱۸	۲۲۳	۱۸	۲۷	۵	۵	۶۷
۵	۱۲۳	۱۰ب	۶	۸۲	۱۹			۸۲	۷	۷	۱۱۹
۶	۱۲۴	۱۰ب	۱	۱۵	۲۰			۱۵	۷	۷	۱۳۴
۷	۱۲۶-۱	۱۰ب	۴	۵۴	۲۱	۱۵۱	۱۱	۵۴	۳۵	۳۵	۵۷۸
۸	۱۴۲	۵ا	۱۴	۱۶۹	۲۲			۱۶۹	۸	۸	۱۷۴
۹	۱۴۳-۱	۵ا	۲	۲۲	۲۳	۱۹۱	۱۶	۲۲	۳	۳	۹۴
۱۰	۱۴۳-۲	۵ا	۱	۱۸	۲۴			۱۸	۳۳	۳۳	۶۳۰
۱۱	۱۴۵	۵ا	۲	۱۴	۲۵	۳۲	۳	۱۴	۱	۱	۳۱
۱۲	۱۵۱-۲	۵ا	۱	۱۳	۲۶			۱۳	۱۰	۱۰	۱۵۴
۱۳	۱۵۲	۵ا	۸	۱۲۱	۲۷	۱۳۴	۹	۱۲۱	۱	۱	۱۱
۱۴	۱۵۶	۵ا	۲	۴۰	جمع			۴۰	۲۱۷	۲۱۷	۳۵۰۴

خلاصه جدول ۴۰- تعداد آیات و کلمات نازل شده
مربوط به حضرت ابراهیم(ع)، برحسب سال‌های بعثت(ب) و هجرت(ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول			
			آیات	کلمات				کلمات	آیات	آیات	کلمات		
۱	۰۴۲	ب۳	۱	۳		۱۷	۱۲۹	۱۱ب	۲	۴۹	۲	۴۹	
۲	۰۵۶	ب۳	۱	۳		۱۸	۱۳۷-۱	۱۲ب	۳	۵۳	۳	۵۳	
۳	۰۵۸	ب۳	۳۱	۸۵		۱۹	۱۳۷-۲	۱۳ب	۴	۴۱			
۴	۰۶۵	ب۳	۲۱	۱۰۲	۱۹۳	۲۰	۱۳۸	۱۳ب	۱	۲۳	۵	۶۴	
۵	۰۶۷	ب۴	۱۰	۶۵		۲۱	۱۵۱-۱	۵۲	۷	۹۱	۷	۹۱	
۶	۰۷۰	ب۴	۱۴	۸۸	۱۵۳	۲۲	۱۵۱-۲	۵۳	۳	۴۵			
۷	۰۸۶	ب۵	۳	۱۸		۲۳	۱۵۳	۵۳	۱	۱۲	۴	۵۷	
۸	۰۹۲-۱	ب۵	۳	۲۱	۳۹	۲۴	۱۵۹	۵۴	۱	۲۵	۱	۲۵	
۹	۰۹۳	ب۶	۱	۱۷		۲۵	۱۶۱	۵۵	۱	۱۴			
۱۰	۰۹۴	ب۶	۲۳	۱۸۹		۲۶	۱۶۴	۵۵	۱۵	۲۷۴	۱۶	۲۸۸	
۱۱	۰۹۸	ب۶	۱۰	۱۰۲	۳۰۸	۲۷	۱۶۶	۵۶	۱	۳۲			
۱۲	۱۰۷	ب۷	۴	۳۷	۳۷	۲۸	۱۶۷	۵۶	۱	۱۵	۳	۴۷	
۱۳	۱۱۸	ب۹	۸	۹۴	۹۴	۲۹	۱۶۹	۵۷	۱	۲۱	۱	۲۱	
۱۴	۱۲۴	ب۱۰	۲	۴۱		۳۰	۱۷۵	۵۸	۱	۱۷	۱	۱۷	
۱۵	۱۲۵	ب۱۰	۱۱	۱۶۶		۳۱	۱۸۴	۱۰	۱	۵۰	۱	۵۰	
۱۶	۱۲۶-۱	ب۱۰	۹	۱۵۱	۳۵۸	۳۲	۱۹۲-۲	۱۱	۲	۷۹	۲	۷۹	
				جمع						۱۹۸	۲۰۲۳	۱۹۸	۲۰۲۳

خلاصه جدول ۴۱- تعداد آیات و کلمات نازل شده
مربوط به آفرینش آدمیزاد، برحسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره نزول	شماره ردیف نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول			
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات						
۱	۰۰۱	اب	۱	۴			۱۸					۱	۰۰۱	۱			
۲	۰۱۳	اب	۲	۶	۱۰	۳	۱۹	۱۰	۳	۶	۲	۱	۰۱۳	۲			
۳	۰۲۵	ب	۴	۱۵			۲۰			۱۵	۴	۲	۰۲۵	۳			
۴	۰۳۲	ب	۵	۱۸	۳۳	۹	۲۱	۳۳	۹	۱۸	۵	۲	۰۳۲	۴			
۵	۰۳۷	ب	۵	۲۸			۲۲			۲۸	۵	۳	۰۳۷	۵			
۶	۰۳۸	ب	۳	۱۹			۲۳			۱۹	۳	۳	۰۳۸	۶			
۷	۰۴۰	ب	۶	۳۱			۲۴			۳۱	۶	۳	۰۴۰	۷			
۸	۰۴۱	ب	۳	۱۵			۲۵			۱۵	۳	۳	۰۴۱	۸			
۹	۰۵۵	ب	۴	۱۷			۲۶			۱۷	۴	۳	۰۵۵	۹			
۱۰	۰۵۸	ب	۱	۱۱			۲۷			۱۱	۱	۳	۰۵۸	۱۰			
۱۱	۰۵۹	ب	۴	۲۰	۱۴۱	۲۶	۲۸	۱۴۱	۲۶	۲۰	۴	۳	۰۵۹	۱۱			
۱۲	۰۷۴	ب	۳	۱۹			۲۹			۱۹	۳	۴	۰۷۴	۱۲			
۱۳	۰۷۷	ب	۳	۱۳	۳۲	۶	۳۰	۳۲	۶	۱۳	۳	۴	۰۷۷	۱۳			
۱۴	۰۸۳	ب	۲	۱۵			۳۱			۱۵	۲	۵	۰۸۳	۱۴			
۱۵	۰۸۵	ب	۳	۲۶			۳۲			۲۶	۳	۵	۰۸۵	۱۵			
۱۶	۰۸۸	ب	۲	۱۲۸			۳۳			۱۲۸	۲	۵	۰۸۸	۱۶			
۱۷	۰۹۰	ب	۶	۵۱	۱۱۰	۱۳	۳۴	۱۱۰	۱۳	۵۱	۶	۵	۰۹۰	۱۷			
جمع														۷۷	۷۷	۷۰۴	۷۰۴

خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
مربوط به تزکیه ، برحسب سال‌های بعثت(ب) و هجرت(ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره نزول	شماره ردیف نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات			
۱	۲	اب	۲	۴										
۲	۱۱	اب	۲	۸	۴	۱۲	۲۶	۴	۱۲	۲	۸	۱۱	۲	
۳	۱۹	ب۲	۳	۴			۲۷			۱	۴	۱۹	۳	
۴	۲۱	ب۲	۱	۴۳			۲۸			۱۴	۴۳	۲۱	۴	
۵	۲۲	ب۲	۱	۱۰			۱۰۰			۳	۱۰	۲۲	۵	۵۸
۶	۲۵	ب۲	۱	۴			۱۰۳			۱	۴	۲۵	۶	۱۱
۷	۲۷	ب۲	۱	۳			۱۰۶-۲			۱	۳	۲۷	۷	
۸	۳۲	ب۲	۲	۱۶	۲۴	۸۰	۱۰۷	۳۲	۲۴	۴	۱۶	۳۲	۸	
۹	۴۲	ب۳	۱	۸			۱۰۹-۱	۳۳		۲	۸	۴۲	۹	۳۹
۱۰	۴۴	ب۳	۱	۴			۱۱۰	۳۴		۱	۴	۴۴	۱۰	
۱۱	۴۹	ب۳	۱	۱۳			۱۱۲	۳۵		۴	۱۳	۴۹	۱۱	
۱۲	۵۰	ب۳	۱	۲			۱۱۴	۳۶		۱	۲	۵۰	۱۲	
۱۳	۵۱	ب۳	۱	۴۲			۱۱۵	۳۷		۱۰	۴۲	۵۱	۱۳	۱۵
۱۴	۵۲	ب۳	۲	۸			۱۱۷-۲	۳۸		۲	۸	۵۲	۱۴	
۱۵	۵۳	ب۳	۴	۱۵			۱۱۹	۳۹		۴	۱۵	۵۳	۱۵	
۱۶	۵۴	ب۳	۱	۶			۱۲۰	۴۰		۱	۶	۵۴	۱۶	
۱۷	۶۰	ب۳	۳	۱۰			۱۲۱	۴۱		۳	۱۰	۶۰	۱۷	۸۲
۱۸	۶۱	ب۳	۲	۷			۱۲۲	۴۲		۲	۷	۶۱	۱۸	
۱۹	۶۴	ب۳	۱	۴	۳۱	۱۱۹	۱۲۳	۴۳	۳۱	۱	۴	۶۴	۱۹	
۲۰	۷۰	ب۴	۲	۱۴	۲	۱۴	۱۲۶-۱	۴۴	۱۴	۲	۱۴	۷۰	۲۰	۱۷
۲۱	۸۲	ب۵	۳	۲۱			۱۲۷	۴۵		۳	۲۱	۸۲	۲۱	
۲۲	۸۷	ب۵	۱	۴			۱۲۹	۴۶		۱	۴	۸۷	۲۲	
۲۳	۸۸	ب۵	۱	۱۶			۱۳۰	۴۷		۱	۱۶	۸۸	۲۳	۸۵
۲۴	۹۰	ب۵	۵	۳۷			۱۳۰-۲	۴۸		۵	۳۷	۹۰	۲۴	

